

SAILLANT

nr.
2
2023

Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Het doel van de stichting is het bevorderen van het behoud en de herkenbaarheid van al dan niet buiten de oorspronkelijke functie gestelde militair-historische verdedigingswerken en andere voor verdedigingsdoeleinden gemaakte of gebruikte werken, inclusief daarbij behorende infrastructuur, gebouwde en ongebouwde objecten en hun context (o.a. stellingen, linies, terreinen en bouwwerken) in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden. Daarmee wil de stichting een bijdrage leveren aan het behoud van het militair-cultureel erfgoed en aan het begrip voor historie, kunst en natuur.

Beschermheer

P. van Vollenhoven

Dagelijks bestuur

O.F. Hefting, voorzitter

E.N. Westerhuis, vice-voorzitter

E.J. Broeken, secretaris

C.H.P.M. van Dam, tweede secretaris

A. Driesen, penningmeester

D. Bijleveld, tweede penningmeester

Adres van de stichting

Mariaplaats 51, 3511 LM UTRECHT

tel. 030 231 22 30.

Ook voor adreswijzigingen.

Internet: <http://www.coehoorn.nl>

e-mail: info@coehoorn.nl

Bijdrage

Donateurs minimaal € 50 per jaar,

begunstigers € 30 per persoon per jaar,

jonger dan 26 jaar betalen een bijdrage van mini-

maal € 15 en partner-begunstiger € 15 per jaar.

Rekening: NL26INGB 0000284635

t.n.v. Menno van Coehoorn—contributies,

Geertruidenberg.

Het BIC-nr van de bank is INGBNL 2A.

Deelname aan een excursie € 35 per persoon.

Redactie

H. van den Boomgaard, A. Littel,

J. Notermans, E. Rompelman,

D. Winkelman

Deze uitgave is verzorgd door Print2Pack, Duiven.

© Stichting Menno van Coehoorn.

Overname met bronvermelding is toegestaan.

Prijs losse nummers € 3,20

ISSN 1389-4587

INHOUDSOPGAVE

Inhoud

Stichting Menno van Coehoorn - Jaarverslag 2022	1
Financieel overzicht/Staat van baten en lasten 2022	9
Correspondentenrapportages over 2022	10
<i>A. Littel</i>	
Excursie naar de Forten Giessen en Bakkerskil	34
<i>A. Littel</i>	
Kaart 'Erfgoed uit de Koude Oorlog'	38
<i>R. Noorlander</i>	
Commissies en correspondenten	40

Rectificatie

In Saillant 2023-1 is op pagina 10 is een fout gemaakt voor wat betreft de afbeelding van kazemat VII. In plaats van de Nederlandse kazemat wordt hier de Duitse bunker afgebeeld die bij het tweede artikel wordt besproken.

Op pagina 10 had de volgende foto moeten staan:

Zoeklicht kazemat VII te Kormwerderzand. Zoals te zien, steekt bij de observatiekoepel de muur uit.

DATA VOLGENDE SAILLANTEN:

	kopij inleveren voor:	verschijnt:
Saillant 23-3	1 augustus 2023	3 ^e week sept.
Saillant 23-4	1 november 2023	3 ^e week dec.
Saillant 24-1	1 februari 2024	3 ^e week mrt.

Omslag voorzijde

Nieuw Namen, luchtwachtoren, de Luchtwachtdienst functioneerde van 1950 tot 1968. De medewerkers hadden tot taak om vijandelijke (lees Russische) vliegtuigen waar te nemen en te melden aan verschillende commandocentra. Het netwerk bestond uit bijna 300 posten; deels op bestaande gebouwen en deels op speciaal ontworpen betonnen raatbouwtorens in verschillende hoogtes. (foto Dik Winkelman)

Omslag achterzijde

Wassenaar, telefoonschakelput, ten behoeve van beheer van het militaire telefoonnet. Bouwvergunning werd verleend in januari 1957. (foto Dik Winkelman)

Stichting Menno van Coehoorn - Jaarverslag 2022

Beschermheer

P. van Vollenhoven

Algemeen Bestuur [AB]

O. F. Hefting (Oscar), *voorzitter**

E. N. Westerhuis (Evert), *vice-voorzitter**

H.D.J. Broeken (Eric-Jan), *secretaris**

C.H.P.M. van Dam (Kees), *tweede secretaris**

A. Driesen (Alinda), *penningmeester**

D. Bijleveld (Dancker), *tweede penningmeester**

H.M. van den Boomgaard (Henk)

J. de Vos (Jurrie)

C.N.J. Neisingh (Kees)

A.J. Bonke (Hans) (*ad interim*)

R. Smid (Raphael)

* vormen het Dagelijks Bestuur [DB]

Vertegenwoordigingen

Afstemmingsoverleg Waterlinies: H.E.L. Bakker

Erfgoedtafel Oude Hollandse Waterlinie

Provincie Zuid-Holland: T. de Kruijff

European Federation of FORTified Sites

[EFFORTS]: E.N. Westerhuis

Federatie Instandhouding Monumenten: E.N.

Westerhuis

International Fortress Council [IFC]: O.F.

Hefting, J. van der Werf en E.N. Westerhuis

Vereniging van Nederlandse Vestingsteden:

E.N. Westerhuis (buitengewoon lid van de ALV)

De samenstelling van de commissies en de namen van correspondenten en overige medewerkers vindt u achterin deze aflevering van 'Saillant'.

Inleiding

In 2022 zou het 90-jarig bestaan van de Stichting Menno van Coehoorn gevierd worden (1932-2022). De stichting was, met succes, opgericht om te voorkomen dat de AI door Naarden-Vesting zou gaan lopen. De voorbereidingen voor een jubileumviering zijn afgeblazen in verband met de COVID-maatregelen en de onzekerheid of activiteiten doorgang zouden kunnen vinden. Gelukkig kon iedereen weer vrij ademen toen de COVID-maatregelen uiteindelijk werden losgelaten. Dat gaf de stichting de mogelijkheid de contactmomenten weer op te zoeken en de vier speerpunten van het Beleidsplan 2022-2026, Organisatie, Kennis, Flexibiliteit en

Zichtbaarheid, verder uit te voeren. In de eerste plaats is de organisatie gemoderniseerd door een nieuw administratiesysteem in te voeren. Op de Mariaplaats is het Documentatiecentrum drukbezigt geweest om relevante documentatie te scannen en bereikbaar te maken via onze website en door de Studiecommissie is hard gewerkt aan de Atlas Historische Verdedigingswerken van de Provincie Utrecht. Flexibiliteit in de organisatie heeft noodgedwongen pragmatisch gefunctioneerd tijdens COVID-19 en onze zichtbaarheid is vooral vergroot dankzij de succesvolle reeks webinars van de Commissie Excursies en Evenementen. Om paraat te staan voor de veranderingen met de Omgevingswetgeving, die per 1 januari 2024 ingaat, is ervoor gekozen met vergelijkbare monumentenorganisaties, zoals de Bond Heemschut en de Nederlandse Kastelenstichting, in 2024 een Symposium te organiseren. Als onze stichting met gelijkgestemden het roer recht kan houden en ervoor weet te zorgen dat bedreigde en historisch belangrijke monumenten behouden blijven, kunnen we in 2032 met een goed gevoel het 100-jarig bestaan vieren.

Winschoten, luchtwaachtoren (foto Dik Winkelman)

Bestuur¹

Het jaar 2022 was het eerste jaar van het nieuwe beleidsplan 2022 – 2026 en de focus lag daarbij op speerpunt 1 van dat beleidsplan, namelijk: "Organisatie op Orde". Basis voor een goed functionerende organisatie is, dat de organisatie,

¹ Het verslag over 2021 was uitvoeriger, omdat toen het nieuwe Beleidsplan 2022 - 2026 werd vastgesteld.

inclusief de ondersteunende middelen zoals (bedrijfs-)software, administratieve ondersteuning, enzovoort, op orde zijn. Dat geldt ook zeker voor onze stichting die nagenoeg geheel bestaat uit vrijwilligers. Er dient te worden voorkomen, dat deze vrijwilligers (te) veel tijd kwijt zijn aan administratieve zaken zoals het opzoeken van gegevens van collega vrijwilligers, vastleggen van data op verschillende manieren en op verschillende plaatsen et cetera. Belangrijk uitgangspunt voor de komende beleidsperiode is om de administratieve “last” voor de vrijwilligers zo klein mogelijk te maken. Daarmee wil het bestuur ruimte creëren, zodat men zich vooral kan richten op hetgeen men het liefst doet binnen onze Stichting, namelijk: bezig zijn om invulling te geven aan onze doelstelling. Inmiddels zijn stappen gezet om invulling te geven aan een verbetering van onze ondersteunende systemen (Speerpunt 1 van ons beleidsplan 2022-2026). Met de keuze voor het vereniging-ondersteunend-systeem Procurios (www.procurios.nl) wordt de basis gelegd om gemakkelijker en beter te kunnen communiceren met onze begunstigers, relaties en zeker ook met onze vrijwilligers. Ook kan Procurios worden gebruikt om kennis onderling uit te wisselen, bijvoorbeeld binnen de groep correspondenten. Zo kan dan wellicht een correspondent die binnen zijn rayon tegen een probleem aanloopt of een vraag heeft, dit laagdrempelig voorleggen aan de gehele groep en hoeft daarmee niet zelf het wiel opnieuw uit te vinden. Dit staat en valt natuurlijk wel met de bereidheid om kennis te delen! De basis van Procurios is de ledenadministratie en ook daarmee maken we een stap voorwaarts. Zo worden nieuwe begunstigers dien zich aanmelden via de website direct opgenomen in de administratie en gaat ook het facturatieproces voor de jaarlijkse bijdragen veel minder arbeidsintensief worden. Onze “gele” lijst wordt hiermee gedigitaliseerd en het is de bedoeling dat alle vrijwilligers in de loop van 2023 toegang krijgen tot die gegevens. Mogelijk voordeel daarvan is, dat we eenvoudiger na kunnen gaan of er wellicht begunstigers woonachtig zijn in een gemeente waar iets speelt en waarop onze correspondent weinig zicht heeft. Dit uiteraard wel allemaal binnen de spelregels die de AVG daarvoor kent.

*Oscar Hefting, voorzitter
Erik-Jan Broeken, secretaris I*

Redactiecommissie ‘Saillant’

Er verschenen in het jaar 2022 vier nummers van ‘Saillant’. Deze hadden een totale omvang van 136 pagina’s. Inhoudelijk viel de andere

Leiden, bedieningsgebouw-klepstuw, een van de door de provincies aangelegde speciale waterkeringen. Die moesten ervoor zorgen dat boezemwater kon worden opgedeeld in compartimenten. Het water kon worden afgesloten door een rubberen balg te laten vollopen met water. In ongebruikte stand was de balg opgeborgen in een grote stalen bak. (foto Dik Winkelman)

keuze van de redactiecommissie op. In principe worden zoveel mogelijk gevarieerde artikelen met kwaliteit opgenomen die een relatie hebben met (Nederlandse) verdedigingswerken. De commissie wilde zo min mogelijk berichten opnemen, die het karakter hebben van ‘dienstmededelingen’. Verder is de commissie bezorgd, of voldoende kopij wordt aangeboden. Een toenemend aandeel van de inhoud van de laatste nummers is geschreven door leden van de redactiecommissie. ‘Saillant’ blijft afhankelijk van wat vooral anderen willen en kunnen schrijven.

De redactiecommissie komt viermaal per jaar bijeen en heeft prima samengewerkt. De leden van deze commissie zijn in het colofon van ‘Saillant’ te lezen, alsook in het overzicht van de samenstelling van alle commissies.

Henk van den Boomgaard, voorzitter

Documentatiecentrum [Doccen]

Na beëindiging van de lockdowns en andere maatregelen van de Rijksoverheid in de strijd tegen Covid-19 was het afgelopen verslagjaar weer een langzame terugkeer naar het normale leven. Het Doccen was op enkele dagen bemenst en op afspraak toegankelijk voor bezoekers.

Het aantal bezoekers aan het Doccen was ook het afgelopen jaar laag. Een van de oorzaken is, dat steeds meer bronnen digitaal beschikbaar zijn, of kunnen worden geleverd. Bezoekers wordt standaard aangeraden om thuis de online-catalogus te raadplegen op afbeeldingen en/of literatuur die zij willen bekijken. Hierdoor kunnen de gewenste afbeeldingen of literatuur van te voren worden klaargelegd.

Het afgelopen jaar werden vrijwel hetzelfde aantal publicaties uitgeleend: 26 tegen 31 in 2021. Wederom was het merendeel van de uitleningen aan medewerkers van onze stichting. Leners van publicaties uit de bibliotheek ontvangen een brief met een overzicht van de geleende publicaties. Hiermee worden zij tevens geïnformeerd over de uiterste inleverdatum. Door handhaving van de uitleentermijn wordt voorkomen dat publicaties onbedoeld vermist raken. Op verzoek van de lener kan de uitleentermijn worden verlengd.

Er zijn geen precieze cijfers beschikbaar over het aantal beantwoorde vragen of geleverde scans. Vragen worden voor zover mogelijk beantwoord door het Secretariaat of medewerkers van het Doccen. Vragen met een probleem of specifiek onderwerp worden doorgestuurd naar een desbetreffende commissie binnen de onze stichting, zoals de StudieCommissie. Zij zorgen dan voor verdere beantwoording.

Scans van beeld-/tekstmateriaal zijn op verzoek geleverd aan verschillende commissies of correspondenten van onze stichting, maar ook op bestelling aan derden, zoals begunstigers of andere geïnteresseerden. Ook zijn enkele historische publicaties digitaal beschikbaar, zoals: *Detail van het Buitenste Gedeelte van het Nieuw te maeken Hooge Front der Buiten-werken gelegen voor de Brusselse Poort te Maastricht en begreepen tussen de Bastions Waldeck en Holstein, geprojecteert door den Heer C:D:Du Moulin, Colonel ingenieur, en in Vyf Bysondere Perceelen Publicq aldaar Aenbesteed op den 27 Meij 1773 : Eerste deel.* Dit bestek met tekeningen is als PDF-bestand beschikbaar via de online catalogus.²

Soesterberg, ex-vliegbasis, sireneapparatuur aan de wand van de Amerikaanse commandobunker (bunker 600). Deze bunker ligt in het Shelterkamp Noord. (foto Dik Winkelman)

In de collectie van de bibliotheek werden 147 publicaties opgenomen in de collectie tegen 77 in 2021. Dit is inclusief 31 digitale publicaties in PDF-formaat, die merendeels alleen op de Mariaplaats zijn te raadplegen. De aanwinsten kwamen uit nalatenschappen, maar ook door de aanschaf van publicaties.

Het bestand tijdschriftartikelen werd met 55 uitgebreid tegen 60 in 2021. Dit is inclusief 1 artikel in PDF-formaat wat alleen op de Mariaplaats is te raadplegen. De tijdschriftartikelen zijn veelal verschenen in tijdschriften waarop de Bibliotheek een (ruil-)abonnement heeft en ons eigen kwartaalbericht "Saillant".

Deze aanwinsten betreffen verdedigingswerken en andere militaire objecten, militaire geschiedenis, cartografie en monumentenzorg of herbestemming.

In het verslagjaar 2022 verscheen bijna maandelijks de interne knipselkrant "Uitgeknipt". Enkele medewerkers van onze stichting verleenden hun medewerking door het toesturen van kopij, zoals papieren krantenartikelen of scans hiervan en links naar digitale artikelen met informatie of nieuws uit hun regio.

Er werden in 2022 ook weer publicaties verkocht uit de boekenlijst achterin 'Saillant' of de webshop op de website. Het merendeel van de bestellingen ging via de website <https://www.coehoorn.nl/om-te-weten/publicaties/>.

Behalve nieuwe publicaties werden ook tweedehands publicaties verkocht, bijvoorbeeld publicaties die bewust niet werden opgenomen in de collectie of waarvan reeds meerdere exemplaren in de bibliotheek aanwezig waren. Met het in de catalogus Axiell Collections (voorheen Adlib) brengen van nog niet-geregistreerd materiaal, werd weer voortgang geboekt. Dit betreft grotendeels foto's van objecten in Nederland waaronder de Atlantikwall.

Kjeld Douma, bibliothecaris

Studiecommissie [SC]

1. Algemeen

In 2022 heeft de heer Kees Neisingh zijn functie van voorzitter neergelegd, maar is wel lid gebleven van de commissie. Het voorzitterschap wordt waargenomen door de heer Teun de Kruijff. In 2022 is de heer S. van den Berg toegetreden tot de commissie.

² Zie bespreking in 'Saillant' 2023-1, blz. 13.

2. Werkzaamheden

a. Atlasdeel Utrecht

Hoewel formeel in 2018 is aangevangen met de eerste werkzaamheden, kon door de beperkingen vanwege Covid-19 feitelijk pas in 2022 worden begonnen met het aanzoeken van auteurs. Dit laatste is inmiddels grotendeels gelukt.

Als voorlopig tijdschema voor het tot stand komen van het atlasdeel geldt:

- 2023 beschikbaar voor het schrijven van teksten;
- 2024 voorbereiding uitgave
- 2025 druk en uitgave

Het handhaven van dit tijdschema is echter wel afhankelijk van het tijdig vinden van de nog ontbrekende auteurs.

b. Terminologie

De herziening van het boekwerk Terminologie Verdedigingswerken (uitgave 1999/2004/2013) vindt weliswaar langzaam, maar gestaag voortgang.

c. Verstrekking informatie

De commissie heeft in 2022 verscheidene vragen van buiten de stichting ontvangen en beantwoord. Hierbij werden leden van de commissie vanwege hun specifieke kennis en expertise ingeschakeld. De vergaderingen werden tevens benut voor onderlinge uitwisseling van kennis en informatie.

Teun de Kruijf, waarnemend voorzitter

Vught, verbindingbunker van het Provinciaal Militair Commando, gebouwd eind jaren 1970. De bunker maakte deel uit van een landelijk verbidingsnetwerk en was gekoppeld aan een zendmast, die stond op de Lunettenkazerne. De mast is gesloopt in 2002. (foto Dik Winkelman)

Commissie Overzeese Verdedigingswerken [COV]

Edwin Paar stopte na 16 jaar als voorzitter van de COV. Hans Bonke volgde hem op 23 maart op als voorzitter ad interim.

Vanwege de Covid-19 maatregelen verliep de communicatie tussen de leden van de COV vooral digitaal en per telefoon. Door de afzwakking van de beperkende voorschriften was het mogelijk om op de medewerkersdag van Menno van Coehoorn in het Vrijheidsmuseum Groesbeek op 12 november 2022 voor het eerst weer een fysieke vergadering te houden.

De COV werd in 2022 getroffen door het overlijden van Gerard Grimm. Gerard reisde in de decennia rond 2000 uitgebreid rond langs de VOC-monumenten in Zuidoost-Azië. Dat resulteerde - ondanks zijn dyslectie - in uitgebreid archief- en literatuuronderzoek naar VOC-forten in India. Hij publiceerde daarover meerdere artikelen in 'Saillant' en in het boek 'Verre Forten, vreemde kusten'.

Leden van de COV waren actief betrokken bij presentaties van verschillende instanties die betrokken zijn bij Nederlanders overzee zoals de Amigos dos Castelos, Atlas Mutual Heritage, New Holland Foundation en het Dutch Trading Post Heritage Network. Dit leidde o.a. tot afspraken over een nauwere samenwerking met Pusat Dokumentasi Arsitektur bij de restauratie van de forten in Ambarawa en Ngawi op Java

In het najaar van 2022 verscheen bij Sidestone Press het postume proefschrift van John Verbeek *ONDER FAVEUR VAN 'T CANON*. VOC artillerie 1602-1786: technologische vernieuwingen, logistiek en beleid. John's uitgebreide collectie boeken, afbeeldingen etc. over militaire geschiedenis, wapens en vestingbouw in Nederland, Europa en daarbuiten vanaf de Tachtigjarige Oorlog tot en met de Koude Oorlog werd in overleg met zijn erven door Menno van Coehoorn verdeeld onder stichtingen, musea en onderzoekers die zich met dit onderwerp bezig houden. De COV zal zorgen voor de uitwerking van zijn nagelaten manuscript over Japanse bunkers in Nederlands Indië (1942-1945).

Hans Bonke, voorzitter

Monumenten Advies Commissie [MAC]

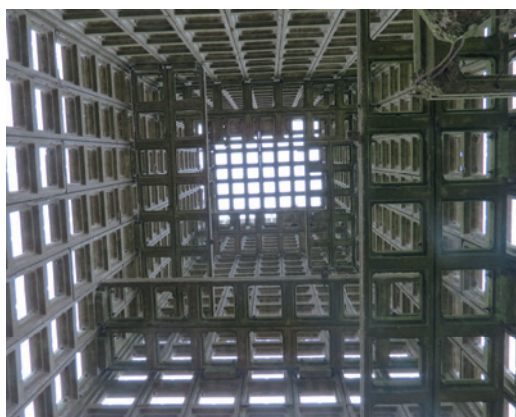
De MAC is dit jaar drie keer fysiek bij elkaar gekomen op de Mariaplaats zonder naar een vergaderplek te moeten gaan met voldoende ruimte om anderhalve meter afstand te houden. Op 7 maart 2022 is ons gewaardeerde MAC-

lid Harry Peters overleden. Hij heeft zich ook binnen de MAC ingezet voor zaken aangaande de vesting Grave. We zullen de rustige persoonlijkheid van Harry en zijn kennis missen tijdens de vergaderingen.

Op 3 september reikte stichtingsvoorzitter Oscar Hefting tijdens de vergadering van de MAC de Coehoornmortier uit aan Willem Annema voor zijn jarenlange inzet voor de stichting en de MAC.

In 2022 zijn de vragen van correspondenten of via het secretariaat voornamelijk digitaal afgehandeld en een enkele keer besproken tijdens een vergadering. Door de Covid-19-periode zijn we meer een digitaal tijdperk binnengekomen, waarbij vragen op deze wijze werden beantwoord met behulp van de aanwezige kennis van de leden van de MAC. Hier wordt in het kort aangegeven, welke zaken zijn besproken en afgehandeld.

Warfhuizen, luchtwachtoren, kijkend naar boven
(foto Dik Winkelman)

Oude Schans (Co Lenting, correspondent)

Hoe aardappels en dan met name de loodsen een bedreiging gaan vormen voor het uitzicht op de vesting en het vrije schootsveld. De cluster van loodsen wordt 15 meter hoog en 161 meter breed en dat is net zo breed als de vesting lang is. Het bijbehorende schootsveld wordt visueel afgesloten.

Na onderzoek is de MAC tot de conclusie gekomen dat de slagingskans bij een juridische procedure heel klein is, en dat we geen nieuwe argumenten hebben die al niet zijn genoemd door de andere indieners van beroepschriften.

Vesting Nieuwpoort (Roel Mulder, correspondent)

Net buiten de gracht en de vestingwallen komt een uitbreiding van de korfbalvelden, althans dat

is het plan. De uitbreiding van de korfbalvelden heeft volgens de tekening plaats op gronden die nu nog in agrarisch gebruik zijn zonder dat er sprake is van bebouwing. Het betreft dus een open vlakte die vanouds deel uitmaakt van het schootsveld van Nieuwpoort. Gezien het feit dat het open karakter blijft gehandhaafd zonder bebouwing is er vanuit de MAC niet bij voorbaat bezwaar tegen deze uitbreiding. Uiteindelijk zal het uitgewerkte plan voor de korfbalvelden worden beoordeeld op de inhoud in relatie tot de doelstellingen van onze stichting.

Arnhem Kochbunker (Wijlen Ruud van de Werf, correspondent)

Uit de pers werd vernomen dat de in de tuin liggende Kochbunkers bij het museum in Arnhem na de opening van het museum niet meer toegankelijk zijn. Verzoek tot behoud is ingediend bij gemeente en bij provincie Gelderland. Onze stichting pleit voor het behoud, herstel en toegankelijkheid van deze op een historische plek liggende Kochbunkers als onderdeel van de slag om Arnhem. Antwoord van de Gemeente Arnhem: “Zoals aangegeven is de Kochbunker verdicht om instortingsgevaar te voorkomen. Mogelijkheden voor een toekomstige, nieuwe en meer solide visualisatie worden in samenspraak met het Museum Arnhem verder onderzocht”.

Casus Schalkwijk (Jurrie de Vos)

Werk aan de Groene weg. Gemeente Houten heeft aansluitend aan het verdedigingswerk grond aangekocht ten behoeve van de verplaatsing van een boerderij. Om dit financieel te realiseren was het plan, om de agrarische bijgebouwen te slopen en daar tien luxe villa's neer te zetten. Na overleg met de gemeente komen er nu slechts vier binnen de begrenzing van de af te breken bijgebouwen en dat is een mooi resultaat.

Fort Kudelstaart (Rob Verhoef)

Van Eric van der Kuijl een mail ontvangen over de inrichtingsplannen voor het (zeil) fort Kudelstaart. Bij de inrichtingsplannen voor het zeilfort zijn er nog mogelijk sporen uit het verleden te vinden in bijvoorbeeld de frontwal. In deze frontwal aan weerszijde van het frontgebouw waren in beton uitgevoerde frontbatterijen geplaatst die tot doel hadden de Westeinderplassen en de voorliggende dijk te bestrijken. Mogelijk waren er ook nog mitrailleuropstellingen in de frontwal. Daarnaast

zijn er bij de forten vaak losse gerelateerde zaken te vinden met een historisch verleden. Op basis van de plannen is voorgesteld om eerst een archeologisch onderzoek te doen.

Ruinen, luchtwachtoren (foto Dik Winkelman)

Barakken vliegveld Valkenburg (Raphael Smid, correspondent)

Voor een serie barakken, zijnde gemeentelijk monument, behorend tot het barakkendorp Vlieggkamp Valkenburg, gelegen aan de westkant de Wassenaarseweg is een sloopvergunning aangevraagd. Hiertegen is bezwaar gemaakt door Bond Heemschut en het Cuypersgenootschap, waarbij correspondent Smid samenwerkt met de Cuypersgenootschap. De rechter heeft in november besloten dat van de 14 aangevraagde sloopobjecten er 6 niet mogen worden gesloopt. Samen met 4 objecten die al bleven staan komt het restant op 10 barakken van de 18 barakken aan die kant van de weg. Het Cuypersgenootschap gaat tegen deze uitspraak in beroep en onze stichting ondersteunt dit beroep, omdat we van mening zijn dat er te weinig is gekeken naar het militair-historische en culturele element bij het slopen van een barakkendorp-ensemble.

Sluis reconstructie wallen (Henk Hendrikse, correspondent, en Ad Littel)

Plan van de gemeente is, om een aantal bomen en braamstruiken te verwijderen op de wallen. Van de grote populieren op de wallen aan de noordkant van de vesting is een flink aantal

ruïneus aan het worden. Er is bij de gemeente op aangedrongen, om een plan voor stapsgewijze verjonging van de bomen te maken en om de overzichtelijkheid van het beplantingsschema te vergroten. Zo is geadviseerd, om bij de twee bastions de beplantingslijn niet te laten doorlopen, maar mee te gaan met de vorm van de bastions. In antwoord hierop gaf de gemeente aan, dat de plannen worden aangepast.

Ravestein Hoornwerk (Joost Michels, correspondent)

De gemeente heeft plannen om op het hoornwerk een gebouw neer te zetten aan de zuidelijke zijde op het bovenste Hoornwerk, direct aan de stadsgracht. Naar mening van de correspondent is het bebouwen van het Bovenste Hoornwerk historisch gezien niet verantwoord, mede gezien de ligging in de context van een historische vestingstad aan de Maas met een tot nu toe onbebouwd Benedenste en Bovenste Hoornwerk. Dit is kenbaar gemaakt aan de gemeente en tevens komt er een archeologisch bodemonderzoek ter plekke.

Kornwerderzand (Tim Buruma, correspondent) [Zie ook het artikel van Buruma in Saillant 2023-1.]

Op de noordelijke helften van de kazematteneilanden van de Stelling van Kornwerderzand worden op dit moment inderdaad (grond)werkzaamheden uitgevoerd als onderdeel van het versterken van het Afsluitdijk. Er is geen gevaar voor de kazematten, daar deze een monumentale status hebben.

Wel zijn er enige objecten verplaatst in verband met het uitvoeren van de werkzaamheden. (Duitse Betonkazemat en Kazemat II) op dit kazematteneiland. Zij blijven tijdens het uitvoeren van de werkzaamheden wel behouden, maar de grondlichamen zijn gedeeltelijk afgegraven. Ook hiervoor geldt dat deze later worden teruggebracht. In overleg met zowel bevoegd gezag als de RCE is ervoor gekozen de 'kleinere' elementen (open opstelling, tankopstelplaats, munitienis) tijdelijk te verwijderen tijdens het uitvoeren van de dijkversterkingsmaatregelen. Het terrein krijgt een herinrichting in verband met het doortrekken van de hoogwaterkering (de doorgaande lijn van de dijkversterking en -verhoging).

Samenvoeging MAC en Technische Commissie [TC]

De deelname van TC-leden is een waardevolle aanwinst voor de MAC als het gaat over binnengekomen technische zaken. Het gaat om Fré Schrik en Gerard Spoelstra.

Contact met correspondenten:

Fré Schrik en Gerard Spoelstra hebben kennis gemaakt met onze correspondent Tim Buruma in Kornwerderzand op 20 september van het verslagjaar.

Rob Verhoef, secretaris

Werkgroep Koude Oorlog [WKO]

De werkgroep is in 2022 tien keersamen gekomen, waarvan drie keer op locatie. In Maastricht werd de groep hartelijk ontvangen door Jos Notermans, die een rondleiding gaf door de Cannerberg en de gemeente bereid had gevonden om de deuren van een voormalige schuilplaats in de tunnel aan de Scharnerweg te openen. Daarna werd de kelder van het klooster in Cadier en Keer bezocht, waarin een militaire functie was ondergebracht. In de decemberbijeenkomst is de voormalige commandopost van de Bescherming Bevolking (BB) op Lunet 1 bij Utrecht bezocht. De WKO bestond in december 2022 uit 12 leden en 4 agendaleden. René Ros en Ronald Parée verlieten in 2022 de werkgroep.

In het voorjaar van 2022 zijn de doelstellingen uit het aanvankelijke 'Plan de Campagne' van de werkgroep verder geconcretiseerd in twee hoofdrichtingen: het maken van een kaart van objecten uit de periode van de Koude Oorlog en – op lange termijn – het komen tot een publicatie over het onderwerp.

Bijeenkomst in de Cannerberg. In deze bij Maastricht gelegen mergelberg was van 1955 tot 1993 een hoofdkwartier en verbindingscentrum van de NAVO ondergebracht. Het was het Joint Operations Center van de Northern Army Group en de 2nd Allied Tactical Airforce. Na een grondige sanering vanwege gebruik van asbest is het complex teruggegeven aan Het Limburgs Landschap, dat er regelmatig rondleidingen organiseert. (foto Geert Kingma)

Hierop is vervolgens gewerkt aan een projectbeschrijving voor het maken van een webkaart: een op internet gepubliceerde en op een database gebaseerde kaart (GIS). Een specialist in GIS CartoMagie is bereid gevonden, om de technische aspecten te verzorgen. De werkgroep is aan het werk geslagen, om de database verder te vullen. Begin 2023 zal de kaart worden gelanceerd.³

Kees van Dam, voorzitter

Commissie Excursies en Evenementen [CEE]

De start van het jaar 2022 had voor de CEE vele vragen! Hoe zou het gaan met de op dat moment nog bestaande 'lockdown' en wanneer zou deze en eventuele andere maatregelen in het kader van de Covid-19-pandemie de activiteiten van de CEE bepalen?

Er lag nog steeds een programma klaar voor een 3-tal uitgestelde excursies voor het jaar 2020 die in 2019 al waren voorbereid. Het programma voor 2022 was duidelijk, inhalen wat er al klaarlag, maar zou dat met/na de Covid-crisis nog kunnen? Met hoeveel mensen kun je op excursie, waar kun je naar binnen, bestaan bepaalde locaties nog waar je gebruik van wilt maken? Kortom vragen te over.

En toen vielen de meeste beperkingen opeens weg en was alles vrij en begaanbaar! Toen moest er geschakeld worden, plannen werden in werking gesteld en contacten aangehaald. De CEE wordt bemenst door een paar ervaren organisators en enthousiaste doeners die na 2 jaar 'stilzitten' weer aan de slag konden en wilden.

Met ingang van dit verslagjaar vond er ook een belangrijk verandering plaats. De 'Correspondentendagen' werden opgeheven. Deze vorm, het tijdens een excursie de Menno-medewerkers ontmoeten, werkte niet goed! De excursie begon te domineren. Hiervoor in de plaats zijn de 'Medewerkersdagen' ingericht met een frequentie van twee bijeenkomsten per jaar. Deze bijeenkomsten staan apart van de excursies en geven de mogelijkheid aan medewerkers om met elkaar te netwerken. Het bezoeken van een interessante locatie is een mooie beloning voor het netwerken.

De CEE heeft in 2022 de volgende activiteiten verzorgd:

- Medewerkersdagen op 12 maart Fort Wierickerschans in Bodegraven en op 19 november in het Vrijheidsmuseum te Groesbeek.

³ Deze interactieve kaart kan inmiddels op de website van onze stichting worden ingezien.

- Excursies; voorjaarsexcursie op 2 en 23 april naar Fort Giessen e.o., de zomerexcursie op 21 mei naar Hoek van Holland met als onderwerp de Atlantikwall, de najaarsexcursies op 24 september en 8 oktober naar de IJsselinie in Arnhem e.o. in kader van de Koude Oorlog.
- Verder werden er ook 10 webinars gehouden, eenmaal per maand met uitzondering van de zomerperiode, met afwisselde onderwerpen en sprekers. Een overzicht van besproken onderwerpen en de link om een webinar terug te kijken zijn te vinden op de Menno-website www.coehoorn.nl.
- De sociale media van onze stichting: Facebook, Twitter, Instagram en LinkedIn werden ook vanuit de CEE verzorgd samen met o.a. Pleun Vreugdenhil.
- De CEE in persoon van Willem Reijnders heeft meegeholpen bij het organiseren van een jaarconferentie van de International Fortress Council in Bergen op Zoom in oktober, in samenwerking met het secretariaat en de lokale correspondent.
- Bij de evenementen die de CEE organiseert, werkt zij bij voorkeur samen met de lokale correspondent en zijn/haar lokale kennis en contacten. De CEE is hen dankbaar voor hun medewerking en inzet.

Terneuzen, MUD-paal. De Mijnevoorkijkdienst werd opgericht in 1949. De mijnewachters moesten waarnemen waar vijandelijke mijnen in het water werden gedropt. Dat deden zij met behulp van een pelorus, een nautisch richtinstrument. Die stond bovenop een paal zoals hier afgebeeld. Zo kon de richting worden bepaald, waarna de wachters de informatie doorgaven aan een verzamelpost. In 1974 stopte het werk van de dienst. (foto Dik Winkelman)

- Sinds eind 2022 zijn op de website van Menno, www.coehoorn.nl, overzichten voorhanden van voorgaande excursies met eventuele hand-outs, indien die zijn gemaakt. Het aanvullen van de beschikbare hand-outs loopt nog, waarbij Peter Zwijnenburg zich inzet voor het digitaliseren.

Raphael Smid, voorzitter

Werkgroep Video- en Animatie-Producties [VAP]

De VAP is een jonge werkgroep, ingesteld door een besluit van het Algemeen Bestuur van 23 maart 2022. Dit initiatief kwam tot stand, nadat vanuit deelnemers van de webinars van onze stichting vragen kwamen over het maken van video's en/of animaties over militair erfgoed. Video en animaties zijn relatief jonge communicatiemiddelen die tegenwoordig redelijk goedkoop en praktisch kunnen worden gemaakt.

Met deze vorm van communiceren kan er ook gemakkelijk interesse bij en verbinding met 'jongeren' worden gemaakt die immers veel via sociale media en video-omgevingen zich verbinden met een bepaald onderwerp. Het initiatief is zeker niet uniek, want er zijn tal van personen en clubs mee bezig. Maar vanuit onze stichting denken we toch een bepaalde vorm en kwaliteit te kunnen bieden die duurzaam en afgewogen is.

Op de Medewerkersdag van 12 maart 2022 op Fort Wierickerschans was de eerste productie te aanschouwen door de aanwezigen, waarna deze ook op het eigen Menno YouTube-kanaal te zien was. Er is in het afgelopen jaar gewerkt aan een aantal videoproducties met hier en daar ook een stukje animatietechniek ingepast. Er is ook een Menno-trailer gemaakt die start als je het YouTube-kanaal bezoekt.

Op hetzelfde kanaal zijn ook playlists te vinden. Dit is een verzameling van interessante video's die door de beheerders van het kanaal op YouTube zijn gevonden en verzameld.

De VAP is een nog jong initiatief, en bestaat uit medewerkers en begunstigers van onze stichting. Hierbij wordt gaandeweg geleerd en ervaren en maken we fouten, en dat mag ook. Door er actief mee aan de slag te gaan, kan er waar nodig worden verbeterd en iets moois worden ontwikkeld.

Als er lezers zijn die zich ook met de Werkgroep Video en Animatie Producties – VAP willen verbinden dan zijn ze van harte uitgenodigd. Stuur een e-mailbericht aan info@coehoorn.nl met uw belangstelling.

Raphael Smid, coördinator VAP-activiteiten

Staat van baten en lasten over 2022

	Realisatie 2022	Begroting 2022	Realisatie 2021
	€	€	€
Baten			
Bijdragen Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn	111.775	122.000	102.071
Begunstigers en donateurs	22.078	20.000	23.214
Opbrengst excursies	4.445	3.000	-
Opbrengst publicaties	2.833	3.000	3.802
	<u>141.131</u>	<u>148.000</u>	<u>129.087</u>
Lasten			
Bestuur en commissies	4.726	2.000	3.877
Huisvesting (Mariaplaats)	41.758	36.000	35.011
Porti- en telefoonkosten	4.209	5.000	4.277
Reis- en verblijfkosten	22.490	15.000	10.841
Kantoorkosten	48.433	50.000	42.674
Algemene kosten	14.132	7.000	12.010
Saillant	13.910	14.000	12.029
Bibliotheek, Documentatie en Publicaties	4.462	4.000	2.025
Excursies, bijeenkomsten	9.502	15.000	-
	<u>163.622</u>	<u>148.000</u>	<u>122.744</u>
Som der bedrijfslasten			
	<u>163.622</u>	<u>148.000</u>	<u>122.744</u>
Netto resultaat	<u>-22.491</u>	<u>-</u>	<u>6.343</u>

Balans per 31 december 2022

(na resultaatbestemming)

	31 december 2022		31 december 2021	
	€	€	€	€
ACTIVA				
Vlottende activa				
<i>Vorderingen</i>				
Overige vorderingen		4.903		-
<i>Liquide middelen</i>				
ABN AMRO	7.304		21.003	
ING	4.461		4.175	
		<u>11.765</u>		<u>25.178</u>
Totaal activazijde		<u>16.668</u>		<u>25.178</u>

	31 december 2022		31 december 2021	
	€	€	€	€
PASSIVA				
Stichtingsvermogen				
Stichtingskapitaal		687		23.178
Kortlopende schulden				
Schulden aan leveranciers	12.891		-	
Overige schulden	3.090		2.000	
		<u>15.981</u>		<u>2.000</u>
Totaal passivazijde		<u>16.668</u>		<u>25.178</u>

Correspondentenrapportages over 2022

Bewerking door Ad Littel

Jaarlijks rapporteren de correspondenten van onze stichting aan het bestuur over de ontwikkelingen in hun rayon. Er waren in 2022 drie vacatures. Over 2022 hebben 27 van de 33 correspondenten een rapportage ingediend, enkelen ervan over twee of drie rayons. Twee correspondenten meldden, dat er over hun rayon niets te rapporteren valt, mede als gevolg van Covid-19.

Gebruikte afkortingen: NHW: Nieuwe Hollandse Waterlinie; RCE: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Friesland/Fryslân

Algemeen

Vorig jaar meldde uw rapporteur dat hij een inventarisatie is begonnen van de door de Duitse bezetter gebouwde verdedigingswerken die nog aanwezig zijn in de provincie Fryslân. Deze inventarisatie is nu nagenoeg afgerond. Momenteel kijkt hij samen met een aantal anderen naar mogelijkheden voor een betere juridische bescherming van bepaalde verdedigingswerken, vaak in de vorm van een aanwijzing van het betreffende object tot gemeentelijk monument. Bij de inventarisatie zijn ook de Koude Oorlog-objecten ook aan bod gekomen. De resultaten van deze inventarisatie, die tezamen met Geert Kingma werd uitgevoerd, zijn doorgestuurd naar de RCE en onze stichting. Voor een aantal bijzondere objecten wordt de RCE gevraagd om deze voor te dragen om te worden aangewezen als rijksmonument.

Kornwerderzand

Rijkswaterstaat is druk doende met (grond) werkzaamheden op de Afsluitdijk. Op basis van foto's, gedeeld op de sociale media, viel het ondergetekende op dat aanvankelijk bepaalde objecten niet meer aanwezig waren op hun oude locatie. Een inspectie op locatie bevestigde dit. Navraag bij Rijkswaterstaat en de gemeente Súdwest-Fryslân leverde het volgende op: het terrein rondom de Nederlandse kazemat II wordt heringericht in verband met het doortrekken van de hoogwaterkering (de doorgaande lijn van de dijkversterking en-verhoging). De open opstelling van de Duitse kanonkazemat, een opstelplaats voor een tankkoepel¹, restanten van een munitie nis en de grondlichamen van de Nederlandse kazemat II en de Duitse kanonbunker zaten bij deze werkzaamheden in de weg.

In overleg met het bevoegde gezag en de RCE bleek ervoor te zijn gekozen, om de kleinere elementen (open opstelling, tankkoepel-opstelplaats, munitie nis) tijdelijk te verwijderen

en in een depot onder te brengen. Thans zijn deze elementen weer op hun originele positie teruggebracht. De straalzender uit de Koude Oorlog, aanwezig in de tweede linie van Kornwerderzand, geniet nog geen beschermde status. Uw correspondent hoopt hierin in de toekomst verandering te brengen.

De situatie rondom de Nederlandse kazemat II en de Duitse bunker op 08-08-2022. Op het dak van kazemat II zijn verscheidene Nederlandse & Duitse schuttersputten te zien die in de omgeving van de kazemat gevonden zijn. Deze zullen waarschijnlijk ook op hun oude positie herplaatst worden. (foto Tim Buruma)

De Duitse kazemat in uitgegraven toestand. Zoals te zien is de open opstelling, bakstenen constructie, nabij de Tobruk verdwenen. Deze is bij bovenstaande foto nog wel te zien. Genomen op 22-1-2022 (foto Tim Buruma)

¹ Het betreft de geschutkoepel van een tank type Sherman Firefly, zoals die op meer plaatsen in Nederland is hergebruikt.

Herdenking rampjaar

Te Oldeberkoop heeft de Werkgroep Friese Waterlinie een informatief programma gehouden in het kader van de herdenking van de Friese Waterlinie, en in het bijzonder haar rol in de periode 1672-1673. De ambities van de werkgroep zijn hiermee niet beëindigd. Uw correspondent onderhoudt contact met de werkgroep, om samen te kijken naar toekomstige plannen.

Tim Buruma

Drenthe

Het jaar 2022 blonk niet uit in opzienbarende gebeurtenissen binnen ons interessegebied.

Assen

In februari werd bekend dat de staatssecretaris van Defensie voornemens was om de Johan Willem Frisokazerne in Assen te sluiten. De provincie Drenthe, de gemeente Assen en de plaatselijke ondernemers zijn fel tegen. In april werden de plannen nader gepresenteerd. Eind van het jaar werd duidelijk dat de kazerne in Assen toch open blijft, maar in afgeslankte vorm.

Valtherschans

Begin maart werd een begin gemaakt met de reconstructie van de Valtherschans. Deze schans werd in de 19e eeuw geslecht en er waren geen bovengronds waarneembare sporen van over. De voorbereidende archeologische werkzaamheden bestonden uit het graven van proefsleuven om de exacte diepte en breedte van de grachten rond de schans vast te stellen. In één van de sleuven werd daarbij een kanonsloop aangetroffen.

Berging van het kanon uit de voormalige gracht rond de Valtherschans (foto Hans van Westing)

In de maanden juni en juli werd onder archeologische begeleiding de gracht uitgegraven. Met de uitkomende grond werden de wallen weer opgeworpen. Een totale reconstructie van de schans is niet mogelijk omdat er inmiddels wegen en een T-kruising op een deel van de schans liggen.

Hans van Westing

De reconstructie van de wallen en het heropenen van de gracht (foto Hans van Westing)

Overijssel

Overijssel I: Kampen, MOB-complex

Het beschermen van het MOB-complex aan de Haatlanderdijk verdient het om onder de aandacht te blijven van het Kamper college van B&W. Het is een belangrijk ijkpunt uit de Koude Oorlog regio Oost-Nederland. Jeroen van der Werf, destijds voorzitter van onze Technische Commissie, heeft in 2018 hierover een rapport geschreven: “Het gaat hier om een omvangrijk complex, dat in goede staat verkeert. De ingrepen die in de loop van de jaren aan de gebouwen zijn doorgevoerd, doen weinig afbreuk aan de ervaring van het oorspronkelijke ensemble. Opvallende elementen daarvan zijn: het gebouw voor distributie van munitie met de stalen luiken, de lange loods, de twee munitie-opslaggebouwen en de losstaande kleinere loods. Wat naast de militairhistorische waarde ook belangrijk is aan dit complex, zijn de schokbetonelementen. Enerzijds als element van bouwmaterialgeschiedenis, kenmerkend voor de tijd van de Wederopbouw. Anderzijds voor de lokale geschiedenis. De fabriek Schokbeton was immers in Kampen gevestigd.”²

² <https://monumentenraadkampen.nl/wp-content/uploads/2021/03/Bijlage-6a-2018-012-24-08-2018-A.-Troost-MOB-complex-Kampen-bijlage-3-MOB-complex-Kampen-12-08-2018.pdf>

Kampen, Schans Buitenwacht

De langverwachte indeling van het gebied Schans-Buitenwacht gaat van start. De contouren van de schans aan de kant van IJsselmuiden worden teruggebracht in het landschap.

Ijssellinie

Op 30 juni vond de officiële afronding plaats van het driejarig programma van aanpassingen en verbeteringen bij de Ijssellinie. Aan de orde kwamen onder meer de restauratie van de LAACC-bunker³, een nieuwe wandeling aan de westzijde van de IJssel, een docu-soapfilm over de Ijssellinie voor kinderen, de lancering van een app met een verhaallijn van de Ijssellinie ten tijde van de Koude Oorlog en een app voor de Ijsselliefietstocht. Namens onze stichting was Raphael Smid aanwezig. In het Tijdschrift van de Rijksdienst voor Het Cultureel Erfgoed 2022-3 werd ruimschoots aandacht geschonken aan deze verdedigingslinie uit de Koude Oorlog. De Ijssellinie liep over een lengte van 127 kilometer van Nijmegen naar Kampen.

Darp, kernwapensite, betonnen wachttorens als enige restant van de site, die in gebruik was van 1960 tot 1993. (foto Dik Winkelman)

Hasselt

Het herstel van het Rondeel is eindelijk voltooid. In vorige jaarverslagen heb ik hierover uitvoerig gerapporteerd. Ook is de begroeiing verwijderd langs een deel van het bastion. Nu zijn mooie delen van het metselwerk zichtbaar geworden. Zo is nu een deel van de linkerflank zichtbaar en vrijwel de gehele daarop aansluitende courtine. Het is vrijwel compleet, maar de staat waarin het verkeert, moet nog worden onderzocht.

Deze positieve ontwikkelingen in de Hanzestad in de Kop van Overijssel komen voor een belangrijk deel op het conto van de Stichting Archeologische Werkgroep Zwartewaterland.

Zwolle

• Sassenpoort

De Stichting Exploitatie Sassenpoort heeft in 2022 een masterplan gepresenteerd. Het belangrijkste speerpunt van dit plan is de positie van de poort in de stad. De Sassenpoort is bij uitstek het icoon van Zwolle en is van buitengewoon cultuurhistorisch belang. Ze moet gaan dienen als toegangspoort tot de stad en ervoor gaan zorgen, dat bezoekers de stad via deze route ingaan. Het masterplan heeft een doorlooptijd van tien jaar. Met onze stichting is afgesproken dat zij gaat ondersteunen bij de inrichting van de bovenste verdieping van de Sassenpoort tot ruimte die de militaire geschiedenis laat zien.

• Andere monumenten

De gemeente Zwolle zorgt goed voor haar militair erfgoed. Zo zijn de bij de IJssel nog aanwezige kazematten en *Panzersperrin* in juli 2019 aangewezen als gemeentelijk monument. Ten zuidwesten van Zwolle ligt het Engelse Werk. Aan het eind van de 16^e eeuw werd dit open gebied tussen de IJssel en de ommuurde stad Zwolle ingericht als een verdedigingslinie. Dit gebied bestaat thans uit voormalige verdedigingswerken en is een fraai wandelgebied in de Engelse landschapstijl. Zwolle is al jaren bezig om het gebied verder te verfraaien. Bij het inrichten van de dijk wordt zoveel mogelijk rekening gehouden met het tracé van de oude vestingwerken. Om technische redenen lijkt het niet haalbaar om de dijk een afwijkend profiel te geven. Dit heeft enerzijds te maken met het ruimtebeslag dat dan in Natura-2000 gebied moet worden gevonden en anderzijds met het steile talud van de weg langs

Ex-vliegbasis Twente, kleine wachtpost langs de Snietersveldweg. Dergelijke posten stonden op vele plaatsen langs de rand van vliegveld Twente, en ook van andere militaire vliegvelden in Nederland. (foto Dik Winkelman)

³ Deze bunker huisvestte een Light Anti Aircraft Control Center.

het Engelse Werk. Wel worden de parkeerplaatsen van het restaurant verplaatst van de voor- naar de achterkant, waar zij komen op de plaats van het gesloopt gebouw van Pauropus.

Tot besluit deel ik mee, dat ik mijn correspondentschap eind 2022 heb beëindigd.

André Troost

Overijssel II: Koude Oorlog algemeen

Met de toenemende interesse in meer recente archeologische en geschiedkundige overblijfselen kwamen eerst overblijfselen uit de Tweede Wereldoorlog meer in beeld. Dit kwam door een meer onbevangen kijk op deze objecten door het verstrijken van de tijd, maar ook in administratieve zin, met het bereiken van een ouderdom van meer dan vijftig jaar. Voor overblijfselen uit de periode van de Koude Oorlog zagen we al een ontwikkeling in het verlengde hiervan. Met de recente ontwikkelingen in Oekraïne is daar een actuele interesse bij gekomen en dat was ook te merken in Overijssel. In de media zijn diverse artikelen verschenen over bekende nog in de regio aanwezige complexen. Daardoor komen er ook meldingen over andere locaties. Grotendeels gaat het daarbij om bekende complexen, maar in de vergetelheid geraakte plekken komen tevens weer in beeld. Dat is een mooie en belangrijke ontwikkeling. Het inventariseren is een lopend proces; meldingen zijn nog altijd welkom. Sommige locaties bestaan inmiddels niet meer, zoals onder de voormalige rechtbank in Almelo.

Enschede – Haimersweg 210

Bijzonder in dit licht is de dependance van het vliegveld aan de Haimersweg 210 in Enschede. Dit complex had een bijzondere functie als uitwijkplaats bij een aanval met kernwapens op het vliegveld. Deze locatie stond al jaren op de nominatie om te worden gesloopt. Het complex was niet aangemerkt als cultuurhistorische waardevol, dus onbeschermd en niet vermeld op de cultuurhistorische waardenkaart. Dat is niet zo verwonderlijk: met de sluiting van het vliegveld in 2007 verviel de militaire functie en werd het complex verkocht, en in de periode dat de waardenkaart werd uitgewerkt, was Koude Oorlog-erfgoed als zodanig nog niet of nauwelijks in beeld. Het complex is zeldzaam, maar is nog niet gewaardeerd. Naar aanleiding van een aanvraag tot wijziging van het bestemmingsplan om het complex te slopen

en er bosvilla's te bouwen, werden onder andere door onze stichting zienswijzen ingediend en dienden zowel het Cuypersgenootschap als Bond Heemschut samen met de Stichting Historische Sociëteit Enschede - Lonneker (SHSEL) een monumentenaanvraag in bij de gemeente.

Naar aanleiding daarvan heeft het college van B&W van Enschede op 13 december besloten voornemens te zijn het complex aan te wijzen als gemeentelijk monument. Daarmee valt het complex onder voorbescherming. De bebouwing mag niet worden gesloopt. De initiatiefnemer heeft de aanvraag tot herziening van het bestemmingsplan ingetrokken. De lopende procedure van het bestemmingsplan is beëindigd. Voor eventuele ontwikkeling zal een nieuw plan moeten worden ingediend. Tevens gaat alsnog een waardering plaatsvinden. De RCE is betrokken bij dit proces. In deze onderzoeksperiode is voorbescherming van kracht.

Enschede - Trafogebouw

Het betreft geen verdedigingswerk, maar is er wel aan gelieerd. Voor een voormalig trafogebouw aan de Bergweg dat deel uitmaakte van de Duitse infrastructuur van vliegveld Twente is met *crowdfunding* voldoende geld verzameld om het op passende wijze om te vormen naar een mini-expositieruimte. Het idee is dat het een soort levensgrote kijkdoos wordt. De uitvoering wordt nog uitgewerkt, en met de huidige prijsstijgingen is dat een uitdaging. Met dit hergebruik blijft het gebouwtje, dat geen beschermde status heeft, onderdeel van de geschiedenis en blijft het als tastbare herinnering van het beladene met een nieuwe invulling behouden voor de toekomst. Het gebouwtje is voor het symbolische bedrag van één euro overgenomen door Stichting van Urinoir tot Galerie van de organisatie Gemeenschappelijke Regeling Technology Base,

<https://www.huisaanhuisenschede.nl/nieuws/algemeen/94310/voormalig-trafogebouw-woord-kunstgalerie> (foto Eric Brinkhorst)

die de voormalige locatie van de vliegbasis kocht om deze te transformeren. De naam van de nieuwe eigenaar zegt het al; ze heeft ervaring met het gebruik van kleine ruimten. Een trafogebouw iets verderop is eerder al overgenomen door Landschap Overijssel en wordt gebruikt als vleermuizenlaapplaats. Met een ruime blik kunnen er dus heel diverse gebruikers worden gevonden voor kleine ruimten.

Almelo

In het verlengde van de symbolische weergave van de voormalige stadspoorten die in 2021 werd uitgewerkt, is daaraan in 2022 in het onderwijs aandacht besteed en is eind 2022 het eerste kunstwerk onthuld: twee kruisende bogen met in het midden een lamp die aangaat wanneer iemand de stad binnenkomt of verlaat, en daarbij een zegel met daarop de naam van de Nijstadpoort. De uitvoering van de Eschpoort op dezelfde wijze wordt nog gerealiseerd. Zo wordt de ervaring van de stadspoort verbeeld zonder dat je voor een dichte deur kan komen te staan.

Oldenzaal

In het kader van de herdenking van Nederland 450 jaar, de geboorte van Nederland en de gebeurtenissen in de Tachtigjarige Oorlog heeft Oldenzaal dankzij particulier initiatief twee kanonlopen uit Hellevoetsluis in bruikleen gekregen voor een periode van tien jaar. Tijdens de activiteiten in 2022 waren de kanonnen op rolpaarden te zien op het Plechelmusplein. De komende jaren krijgen ze een plek ter hoogte van de voormalige stadspoorten, de Deurningerpoort en de Steenpoort.

Erica Rompelman

Ex-vliegbasis Twente, restanten van landingslichten aan de Ledeboerweg (foto Dik Winkelman)

Gelderland

Wegens het overlijden van correspondent Ruud van der Werff in 2022 is er geen rapport over rayon Gelderland I.

Gelderland II: Doesburg, Hoge Linie

In een bouwplan worden 15 'flexwoningen' voorgesteld nabij de Hoge Linie. De locatie is gelegen in het onderdeel van de Hoge Linie genaamd het 'Hoge Front aan de Meypoort'. Het grootste deel van deze versterking en toegang tot de stad is verdwenen bij de aanleg van de provinciale weg en wat rest is slechts een klein deel van deze versterking. De bouwlocatie is op zich een interessant gebied omdat het de plek was van een van de vijf geschutbatterijen, aangelegd door de Fransen in 1805. Daarnaast heeft er op het terrein een stenen wachthuis gestaan ter bewaking van de toegang tot de stad. Na advies en overleg met de gemeente Doesburg heeft deze besloten dat voorafgaand aan de bouw archeologisch onderzoek wordt gedaan. Onze stichting adviseert bij de verdere planontwikkeling.

Doesburg, niet wachten op een plan van de gemeente maar er zelf mee komen

Op de plek van een oud bastion ligt een parkeerterrein dat de gemeente wil vergroten, eventueel in de hoogte. Het oud bastion betreft het Doens- of St. Petersbolwerk. Ik kwam op het idee om voor het vergroten van de hoogte van dit terrein te kiezen en de vorm van het bastion terug te brengen zoals deze was tot 1673. Tevens kan dan het uitzicht op de geparkeerde auto's verdwijnen. Een officieel plan van de gemeente was er nog niet, en daarom meende uw correspondent dat het beter was om zelf het initiatief te nemen.

Visualisatie afscherming parkeerterrein Doesburg (foto Rob Verhoef)

Het plan is gestuurd aan alle raadsfracties, waarop veel positieve reacties kwamen om dit idee mee te nemen bij de komende planontwikkeling en onze stichting daarbij te betrekken. Daarnaast waren er veel reacties in de pers.

Arnhem: Kochbunkers

Als provinciaal contactpersoon heeft uw rapporteur gevraagd om bescherming van de Kochbunkers⁴ in de tuin van het vernieuwde museum Arnhem. Uit de pers was vernomen dat de in de tuin liggende Kochbunkers bij het museum in Arnhem na de heropening van het museum niet meer toegankelijk zijn. Verzoek tot behoud is ingediend bij gemeente en bij provincie Gelderland. Onze stichting pleit voor behoud, herstel en toegankelijkheid van deze op een historische plek liggende Kochbunkers als onderdeel van de slag om Arnhem. Reactie van gemeente Arnhem luidde: “Zoals aangegeven, is de Kochbunker verdicht om instortingsgevaar te voorkomen. Mogelijkheden voor een toekomstige, nieuwe en meer solide visualisatie worden in samenspraak met het Museum Arnhem verder onderzocht samen met de Archeologische Werkgroep Nederland. We wachten af wat deze toezegging oplevert; voorlopig is er wel een informatiebord geplaatst.

Kochbunker (foto Arjan Vrieze)

Doetinchem: oude kazemat

In het jaarverslag van 2018 heb ik gemeld, dat er tijdens de vernieuwing van de Terborgseweg onder het kruispunt bij het stadhuis van Doetinchem een middeleeuwse kazemat was ontdekt. De kazemat stamt uit 1533 en is één van de oudste ooit gevonden in Nederland. Samen met andere betrokkenen hebben we toen overleg gehad met de gemeente, met als doel de kazemat op een of andere wijze weer zichtbaar te maken. Echter zijn deze plannen volgens de gemeente Doetinchem niet haalbaar gebleken.

In 2022 is besloten om bij het kruispunt een QR-code te plaatsen, waarbij de kazemat en de stadsmuur virtueel zichtbaar kunnen worden gemaakt. Naar verwachting is de kazemat rond april 2023 via *virtual reality* te bewonderen.

Zutphen: visie op de vesting

De gemeenteraad van Zutphen heeft in het verslagjaar de ‘Visie Vesting van de toekomst’ vastgesteld. Deze visie beoogt de stadsmuren, bastions en lunetten beter zichtbaar en beleefbaar te maken. De vestingwerken met hun groen en water vormen straks ook de ruggengraat voor klimaatmaatregelen, zoals boomaanplant en waterberging. De gemeente heeft geld beschikbaar gesteld voor een eerste project: de herinrichting van de Paardenwal, de Boompjeswal en de Martinetsingel. De herdenking van het Rampjaar (in Zutphen was dat 1572) was aanleiding voor de tentoonstelling ‘Als stadsmuren konden spreken...’ in het Stedelijk Museum. Veel kaarten en prenten lieten de ontwikkeling en het belang van Zutphen als vestingstad zien vanaf de vroege middeleeuwen tot de sloop van vestingwerken aan het einde van de negentiende eeuw.

Rob Verhoef (dank aan Bert van den Berg voor zijn bijdrage over Zutphen)

Kaart van de vesting Zutphen in 1760 (foto Dik Winkelman)

Gelderland III: algemeen

In 2022 hebben zich de nodige wijzigingen in de gemeentelijke contacten voorgedaan. Gemeenteambtenaren belast met erfgoed vertrokken en de opvolging kon vervolgens niet tijdig worden ingevuld. Ontwikkelingen lagen stil. Dit betekende, dat de ooit opgebouwde contacten opnieuw moeten worden gelegd en uitgebouwd tot een betrouwbaar contact.

⁴ Kochbunkers zijn bepaalde, kleine betonnen schuilplaatsen, gebouwd door de Duitse bezetter.

Planuitwerkingsfase verzwaring Rijndijk (foto Bert van Setten)

Dijkverzwaring Rijndijk

Sinds 2017 voert het waterschap Vallei en Veluwe gesprekken met de gemeenten Wageningen en Rhenen, provincies Utrecht en Gelderland, Staatsbosbeheer, Rijkswaterstaat, gebruikers en aanwonenden van de Grebbedijk om de dijk voor de komende 50 jaar veilig te maken en te laten voldoen aan de norm voor waterveiligheid. Het betreft een dijklenge van 5,5 km, gelegen tussen de Wageningse Berg en de Grebbeberg bij Rhenen, en ze beschermt de Gelderse Vallei tegen hoge waterstanden in de Nederrijn. Het project bevindt zich in de planuitwerkingsfase waarin een eerder voorkeursalternatief nu tot een volledig ontwerp wordt uitgewerkt. Het streven is oplevering in 2027. In het voorkeursalternatief wordt bij de aansluiting op de Grebbeberg het cultuurhistorische monument 'Hoorwerk' in oorspronkelijke vorm teruggebracht conform de hoogte uit 1785. Het gaat om een verhoging van circa twee meter en het steiler maken van de taluds. De bestaande kistdam wordt vervangen.

Gemeente Neder-Betuwe

Dat er in de Tweede Wereldoorlog hevig is gevochten in de Betuwe, waar lange tijd de frontlijn heeft gelegen, is niet bij veel mensen bekend. Het verhaal van *The Island*, zoals de geallieerden het gebied tussen Rijn en Waal noemden, moet worden verteld. Vanuit de lucht leek het gebied, omsloten door water van de Waal en de Rijn, op een eiland. Tijdens de oorlogsjaren 1944 en 1945 is er over een langere periode gevochten en zijn er veel vliegtuigen gecrasht. Enkele gemeenten in dit gebied herdachten deze periode.

Gemeente Tiel

Rapporteur maakte deel uit van de klankbordgroep Project Stad Tiel. Op 1 februari jongstleden was de officiële start van de dijkversterking. In dit project ligt een vestingmuur, genaamd de Tolhuiswal, uit het jaar 1500. De vestingmuur is rijksmonument en uit verschillende onderzoeken is gebleken,

dat deze voldoet als waterkering. Er hoeven aan deze muur dus geen werkzaamheden te worden uitgevoerd. In de zomer van 2024 is naar verwachting de dijkversterking in dit deel gered.

Bert van Setten

Gelderland IV: Fort Everdingen

Het dijkversterkingsproject Streefkerk-Ameide-Fort Everdingen (SAFE) is de planuitwerkingsfase ingegaan. Hierin wordt het voorkeursalternatief gedetailleerder uitgewerkt. In de buurt van het fort wil men 400 meter dijk aanpakken. Wij volgen het aandachtig.

Stad Asperen

De gemeente West-Betuwe wil het oude stadscentrum herinrichten. Hiervoor werd in november het definitieve plan gepresenteerd. Hierin is sprake van de bouw van drie nieuwe rondelen tegen de landzijde van de vestingmuur. De Historische Vereniging Oud-Asperen is hierover kritisch, onder andere omdat de drie rondelen op een andere plaats komen dan de vier die er ooit waren. De vereniging is voornemens tegen de plannen in het geweer te komen. Uw rapporteur sprak haar voorzitter.

Zaltbommel

De in 2017 begonnen restauratie van het 19^e-eeuwse park op de stadswallen is nu halverwege.

Slot Loevestein

Het slot maakt deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de beheerder heeft ambitieuze plannen om in 2030 het bezoekersaantal van 150.000 te halen, een verdubbeling in tien jaar tijd. Hiervoor heeft men nieuwbouwplannen voor zeven gebouwen in de nabijheid van het kasteel en een nieuw bezoekerscentrum in het nabije Munnikenland. Ook denkt men aan een aanlegplaats voor cruiseschepen. De uitwerking van deze ideeën vindt plaats via aparte projectplannen.

Roel Mulder

Uppelse Dijk, MOB-complex op een fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Op dit complex lagen onderdelen opgeslagen van de Baileybrug, die in geval van nood kwam te liggen over de Boven Merwede tussen Gorinchem en Sleeuwijk. Zie de foto op bladzijde 26. (foto Dik Winkelman)

Utrecht

Utrecht I en II: Rhenen, Grebbedijk en Hoornwerk Grebbeberg

De Grebbedijk tussen Rhenen en Wageningen moet worden versterkt om hogere waterstanden te kunnen weerstaan. Als de dijk zou breken, loopt een gebied tot en met Amersfoort onder water. De plannen zijn al sinds 2016 in de maak. Inmiddels zijn alle fasen van de planvorming doorlopen en kan het definitieve ontwerp worden gerealiseerd. Het Hoornwerk, dat de Grebbedijk onderaan de Grebbeberg aan beide zijden flankiert, maakt deel uit van het nieuwe plan. Niet alleen worden de aarden verdedigingswerken in lijn met de dijkaanpassing verhoogd, ook de taluds zelf worden hersteld. Naar verwachting wordt in 2023 begonnen met de uitvoering.

Rhenen: Sloopbedrijf aan de voet van de Grebbeberg

Binnen de Grebbelinie ligt aan de voet van de Grebbeberg, als afsluiting van de Grebbedijk, een 18^e-eeuws hoornwerk. In het noordelijke deel van dit hoornwerk is al tientallen jaren het bedrijfsterrein van sloopbedrijf Van Dam gevestigd. Juist de afgelopen jaren werd het terrein in toenemende mate gebruikt voor de opslag van sloopmaterialen. Het bedrijf wil uitbreiden⁵. Daarvoor is toestemming nodig van de gemeente Rhenen. Na onder meer een negatief advies van de Adviescommissie Omgevingskwaliteit weigert de gemeente

hieraan haar medewerking te verlenen, daarin ondersteund door de provincie Utrecht. Inmiddels wordt er onderzoek gedaan naar de mogelijkheid van verplaatsing van dit bedrijf.

Renswoude: Vechtwagenhindernis zichtbaar gemaakt
Aan de Schalm ten zuiden van Renswoude zijn in twee fasen een vechtwagenhindernis met palenbergplaats en een kazemat voor pantserafweergeschut (pag-kazemat) zichtbaar gemaakt. Tijdens dit project ontstond de kans om meer te weten te komen over de constructie van dergelijke kazematten. Onderzoek wees uit, dat onder het wegdek van de Schalm een vechtwagenhindernis lag met in de berm een palenbergplaats. Dit alles op 100 meter afstand van een S3-kazemat en een pag-kazemat die destijds met hun wapens de versperring beveiligden.⁶

Ex-vliegbasis Soesterberg, bunkers voor de opslag van munitie (foto Dik Winkelman)

Scherpenzeel: protest tegen distributiecentrum

Sinds 2009 is de Grebbelinie in Scherpenzeel aangewezen als rijksmonument. Toen al verzochten de betrokken erfgoedorganisaties de RCE om de inundatiezones te betrekken bij deze aanwijzing. De schootsvelden en de gebieden die onder water konden worden gezet, maken onlosmakelijk deel uit van het systeem van de Grebbelinie als waterlinie. Juist in het schootsveld, aan het Zwarte Land, zijn in 2022 plannen ontwikkeld voor de bouw van een nieuw distributiecentrum. Dit alles zal een grote impact hebben op de beleving van de Grebbelinie ter plaatse. Om die reden hebben de Stichting Heemschut en onze stichting recent bezwaar aangetekend tegen de voorgenomen wijziging van het bestemmingsplan.

⁵ Zie rapporten van Bert van Setten in voorgaande jaren onder provincie Gelderland.

⁶ Zie Saillant 2022 nr 4, pagina 16-19 en de daar opgenomen foto's voor meer informatie.

Leusden: groot onderhoud aan loopgraven Asschatterkeerkade

De Asschatterkeerkade is als onderdeel van de Grebbelinie sinds 2011 een van de grootste toeristische trekpleisters in Leusden. Het in camouflagekleuren verven van een kazemat en het herstel van de loopgraven maakte dit stukje Grebbelinie beleefbaar voor de bezoekers. Onverwacht bleek in de zomer van 2022 dat het hout van de loopgraven rot was en de veiligheid van de bezoekers niet langer kon worden gegarandeerd. Voor het College van B&W van Leusden was dit reden om middelen vrij te maken om dit rijksmonument te laten herstellen.

Toine Maas

Ex-vliegbasis Soesterberg, een van de 17 shelters in het Shelterkamp Noord. Deze Third Generation semihardened aircraft shelters verzezen in de jaren 1970. Zowel Amerikaanse als Nederlandse eenheden maakten er gebruik van. (foto Dik Winkelman)

Noord-Holland

(PM: Jan Wullink heeft niet gerapporteerd over NHII in verband met zijn aftreden.)

Noord-Holland III: Rayon kop van Noord-Holland

Omdat ik per 24 november 2022 ben benoemd als correspondent voor het rayon Noord-Holland III, heb ik geen volledig beeld van de gebeurtenissen in het afgelopen jaar. Ik beperk mij daarom tot een tweetal onderwerpen. Vermeldenswaard is, dat door een herindelings van diverse rayons, het gebied van de gemeente Schagen aan mijn rayon (reeds bestaande uit gemeenten Texel, Den Helder en Hollands Kroon) is toegevoegd.

Den Helder: Kroontjesbunker Huisduinen

Een actieve groep vrijwilligers is sinds 2015 bezig om deze bunker in zijn oude glorie te herstellen. De officiële benaming van dit object is FL250 *Flugabwehrgruppenkommandostand*, maar vanwege het uiterlijk kreeg het echter al snel de

naam Kroontjesbunker. Vanuit deze plek in de Grafelijkheidsduinen werd de luchtverdediging door de Duitse bezetter gecoördineerd en werden de diverse luchtafweerbatterijen in de omgeving van informatie over vijandige vliegbewegingen voorzien. Inmiddels nadert de restauratie haar voltooiing. De bunker wordt regelmatig opengesteld voor het publiek.

Julianadorp, Koninklijke Marine (foto Dik Winkelman)

Kazematten Afsluitdijk Den Oever

Naast waterbouwkundig is de Afsluitdijk ook militair erfgoed. Alle aanwezige kazematten hebben de status van rijksmonument. Tijdens de nu lopende grootscheepse renovatie van de Afsluitdijk wordt het militair erfgoed ingepast in de nieuwe situatie. Bij uitwerking van de bouwplannen bleek Kazemat XI echter in de weg te liggen voor de aanleg van een pompgroep. In overleg met o.a. de RCE is besloten om deze kazemat gedeeltelijk te slopen, waarbij hij in feite doormidden is gezaagd en vier ruimtes schuin zijn doorgesneden. Helaas ligt Kazemat XI op een terrein dat straks niet meer toegankelijk is voor het publiek. Om de door de militaire functie bepaalde symmetrische vorm van het kunstmatige eilandje Robbenplaat, waarop acht kazematten liggen, te behouden, is er voor gekozen om dit geen onderdeel van de (vernieuwde) waterkering te laten zijn. In plaats hiervan is een damwand aangebracht langs de dijk, waardoor de kazematten buiten de waterkering liggen. Dat betekent wel dat het hele eiland verloren gaat bij een superstorm die eens in de 10.000 jaar kan voorkomen.

Geert Kingma

Zuid-Holland*Zuid-Holland I: Erfgoedlijn Historisch Haringvliet*

De provincie Zuid-Holland heeft in 2021 een start gemaakt met de erfgoedlijn Historisch Haringvliet. Deze erfgoedlijn kent een drietal

vensters waaronder het venster over ‘Water als strijdtoneel: erfgoed in stelling’. Binnen de grenzen van deze erfgoedlijn vallen de forten Buitensluis in Numansdorp en Prins Frederik in Ooltgensplaat. Tevens is de Stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet en de Stelling van het Hollands Diep en het Volkerak opgenomen in deze erfgoedlijn, voor zover ze liggen binnen de provinciegrenzen van Zuid-Holland. Via Historisch Haringvliet zijn al diverse initiatieven beloofd met subsidie van de provincie Zuid-Holland. Deze ontwikkelingen volgen we nauwgezet.

Oostvoorne

De activiteiten van de Stichting Biberbunker hebben er in 2022 toe geleid, dat er wederom een Duitse bunker is toegevoegd aan de lijst van toegankelijk gemaakte bunkers. Met veel handwerk is een 409A uitgegraven, een *Flak*-stelling met manschappenverblijf. Tijdens een evenement dat de stichting organiseerde, is de bunker officieel geopend door Peter de Jong, burgemeester van de gemeente Westvoorne. Met subsidie van de provincie Zuid-Holland is er in 2022 wederom een mooi project afgerond. Een presentatiewand in de grote bunker L48⁷ zorgt voor een duidelijke uitleg over de functie van de 409A-bunker.

Brielle

De bouwwerkzaamheden op de resten van de voormalige Noordpoort zijn in 2022 op Bastion IX begonnen en grotendeels voltooid. In 2023 wordt deze houten replica van de poort officieel onthuld. Bastion IX is de locatie waar de Watergeuzen 450 jaar geleden via de Noordpoort de stad Brielle binnenvielen en de Spaanse bezetters verjoegen. Dit moment is een kantelpunt in de Tachtigjarige Oorlog. Op de locatie was weinig terug te vinden van deze belangrijke historische gebeurtenis. Sinds 2018 werkt de gemeente aan de herinrichting van de locatie, zodat de geschiedenis beleefbaar wordt en Bastion IX een inspirerende verblijfs- en ontmoetingsplek wordt voor inwoners en bezoekers. Het project is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de provincie Zuid-Holland via de Erfgoedlijn Historisch Haringvliet.

Dankzij een initiatief van een bewoner en een vrijwilliger van het Brielse erfgoedgilde is een mooi boekwerk verschenen over de torpedisten in Brielle. In het boek is ook de nodige aandacht

voor de bouwwerken van de torpedisten die nog zijn overgebleven in de vesting Brielle, waaronder een sloepenloods.

Verkeerstoren voormalig vliegveld Valkenburg. Kort voor de Duitse inval van mei 1940 begon hier de aanleg van een militair vliegveld. De Duitse bezetter zette die aanleg voort en ontwikkelde het Fliegerhorst Katwijk. Na de oorlog nam de Marine Luchtvaartdienst het terrein in gebruik tot in 2006. Daarna maakte de Duitse Luftwaffe er nog een tijd gebruik van! Nu moet op het terrein een grote woonwijk komen. (foto Dik Winkelman)

Hellevoetsluis

Het idee van de gemeente Hellevoetsluis, om de entree van de vesting voor voetgangers te verbeteren, heeft in 2022 nog geen vervolg gehad. Er wordt nog onderzoek gedaan. Onze stichting volgt deze idee-uitwerking, om te voorkomen dat er een ongewenste aantasting plaatsvindt van het militair erfgoed. Voor het voormalige glacis aan de oostzijde van de vesting is met burgerinspraak door de gemeenteraad een visie vastgesteld over de mogelijkheden van dit gebied. Via een aantal bijeenkomsten is er door belanghebbenden en uw correspondent gewerkt aan deze visie. Het voormalige glacis is hiermee geormerkt als een plek waar het militair erfgoed wordt gerespecteerd. De visie biedt een toetsingskader voor de haalbaarheid van toekomstige plannen. In Bastion V staan nog een schuilplaats, een tobroek en een schietkatoenloods op de nominatie om te worden gerestaureerd. Voor de schuilplaats wordt gewerkt aan een inrichtingsplan met als thema de voormalige inundatie, de Stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet. Ook is het plan om de aardwerken weer in de situatie van 1880 te brengen. Hierbij worden borstweringen van twee geschutsbeddingen gerestaureerd en twee beddingen voor de flankverdediging

⁷ Unterstand für Funkmessgeräteauswertung.

opnieuw onder profiel gebracht. Voor al deze plannen is restauratiesubsidie van de provincie Zuid-Holland verkregen. Voor de presentatie in de schuilplaats is subsidie toegekend van de provincie Zuid-Holland via de erfgoedlijn Historisch Haringvliet. Voor de schietkatoenloods is nog geen bestemming gevonden. Voor deze projecten is de gemeente Hellevoetsluis degene die verantwoordelijk is voor de cofinanciering en de uitvoering.

In Bastion VI bevindt zich een voormalig kruitmagazijn uit 1858. Voor restauratie van dit object is subsidie van de provincie Zuid-Holland toegekend. Dit 'bomvrij logies' wordt gebruikt door de Equipage de Delft; dit is een vereniging die zich ten doel stelt om op authentieke wijze alle aspecten weer te geven van het leven van de bemanning van 's-Lands Schip van Oorlog 'DELFT' ten tijde van de zeeslag bij Kamperduin op 11 oktober 1797. De verwachting is dat in 2023 wordt gestart met de werkzaamheden. Voor de schuilplaats in bastion VII is subsidie vanuit de provincie Zuid-Holland toegekend. Ook hier is de gemeente Hellevoetsluis de eigenaar die verantwoordelijk is voor de uitvoering en de co-financiering. De werkzaamheden zijn nog niet gestart, maar verwacht mag worden dat deze in 2023 beginnen. In maart zijn er door de gemeente Hellevoetsluis een drietal voorladers, 80 ponders, in bruikleen uitgegeven aan de gemeente Vijfheerenlanden en twee aan de gemeente Oldenzaal. Deze voorladers krijgen een prominente plek in beide gemeenten nadat ze zijn schoongemaakt en geconserveerd.

Den Haag, Zwarte Pad, luchtwachtoren. Gebouwd in de Oostduinen in Scheveningen is hier afgeweken van het raalbouwtype. De gemeente gaf geen toestemming voor de bouw van zo'n type en daarom werd een afwijkend type gebouwd. De heuvel waarop de toren staat, ontstond eind 1945 als stortplaats van puin uit het gebombardeerde Bezuidenhout en van gesloopte Duitse verdedigingswerken. (foto Dik Winkelman)

Batterij op de Noorddijk

Dit verdedigingswerk is een onderdeel van de Stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet, eigendom van het Rijksvastgoedbedrijf en in erfpacht uitgegeven aan het Zuid-Hollands Landschap. Voor het beter kunnen benutten van deze locatie is een investering nodig. Echter, door onduidelijkheid over een structurele verlenging van die erfpacht aan het Zuid-Hollands Landschap is het maken van plannen lastig. Tot op dit moment wordt de batterij driemaal per jaar gebruikt voor het organiseren van militair-historische activiteiten.

Voorne aan Zee

Per 1 januari 2023 ontstaat de gemeente Voorne aan Zee door een herindeling van de gemeenten Brielle, Hellevoetsluis en Westvoorne. De bestaande/lopende zaken worden één op één door de nieuwe gemeente overgenomen. Op 14 maart heeft uw correspondent aan het nieuwe college het belang van bescherming van militair erfgoed mogen uitleggen met een presentatie.

Voorne algemeen

Na de intrekking van de Covid-19-maatregelen was het weer mogelijk om een aantal grote activiteiten te organiseren. Met 'Voorne in stelling' en de Bunkerdag is er weer de nodige aandacht geschonken aan het ruim aanwezige militaire erfgoed op Voorne.

Ouddorp

Op de kop van Goeree ligt in de Westduinen een zenderpark van de marine. Op dit complex is nog een bunker uit de Koude Oorlog aanwezig. Er zijn plannen om het zenderpark te verplaatsen; in dat geval kan het lot van de bunker onzeker zijn. Er zijn nog geen concrete ontwikkelingen te melden over de ontmanteling, anders dan dat dit traject nog jaren zal lopen. Vanuit onze stichting is er contact met de eigenaar van het terrein om, indien nodig, tijdig actie te kunnen ondernemen.

Ooltgensplaat

Het Fort Prins Frederik werd in 2018 gekocht door de gemeente Goeree-Overflakkee om het met ondersteuning van de provincie Zuid-Holland weer op te knappen en in ere te herstellen. De gemeente wil het fort voor de toekomst veiligstellen en ziet de grote historische waarde. De veranderingen zijn inmiddels heel duidelijk zichtbaar. Momenteel wordt het oostelijk deel van het fort aangepakt, waarbij steunmuren en diverse objecten worden gerestaureerd. Ook worden in

dat deel de grondprofielen gereconstrueerd. Voor de exploitatie loopt een aanbestedingsprocedure waarbij meerdere geïnteresseerden zich hebben gemeld. Uiteindelijk is het de bedoeling, om het fort in erfpacht uit te geven, waarbij behoud een voorwaarde is.

Numansdorp

De plannen die zijn gemaakt om het fort Buitensluis weer de vroegere allure te geven, hebben geleid tot het verder aanpakken van grondwerken. De gemeente Hoeksche Waard heeft als eigenaar subsidie bij de provincie Zuid-Holland gekregen voor het herstel van historische grondprofielen. Daarnaast worden ook vijf geschutsbeddingen gerepareerd. Ook wordt de entree van het fort verbeterd.

Bram Kap

Voorhout, MOB/munitiemagazijnencomplex. Een van vier in elkaars nabijheid gelegen kleine complexen. Eind 1939 werd hier al munitieopslag gebouwd en de Duitse bezetter zette dat gebruik voort. De Nederlandse krijgsmacht neemt het gebruik in 1950 over. Het afgebeelde gebouw staat op het noordoostelijke van de vier percelen, die alle aan de Rijnsburgerweg liggen. (foto Dik Winkelman)

Zuid-Holland II: Vianen⁸

Buiten de oude stadsmuur is ter hoogte van de Lijnbaan in december een kanon geplaatst. Dit werd in maart 2022 in Hellevoetsluis opgegraven en is voorzien van een nieuw houten affuut.

Gorinchem

De Werkgroep Vesting Gorinchem, onderdeel van de plaatselijke historische vereniging, rondde de restauratie van de V.I.S.-kazemat uit 1930 op bastion XI af en kon deze op 10 september, Open Monumentendag, openen. Dezelfde werkgroep heeft aan de RCE voorgesteld, om het gebouw 'De Luisterpost' op Bastion XI aan te wijzen als rijksmonument,

of het hele ensemble van omheind ex-militair terrein, gevormd door gebouw de Luisterpost en het Groot Kruitmagazijn uit 1838 (reeds rijksmonument). Dit is het enige in de stad overgebleven militaire terrein uit de Koude Oorlog. De Luisterpost werd als militair instructielokaal gebouwd in 1950. Vanaf 1958 was het lokaal in gebruik als radiopost waar men het radioverkeer van Russische en Oost-Duitse troepen in de DDR afluisterde.

De aannemerscombinatie Graaf Reinaldalliantie is namens waterschap Rivierenland begonnen met de dijkverbetering op het traject Gorinchem-Waardenburg. Dankzij een uit de 'Erfgoed Deal' van het Rijk verkregen subsidie worden diverse door de Werkgroep Vesting Gorinchem voorgestelde historische projecten hierin meegenomen. Met de restauratie van het zuidelijkste ravelijn in de oostelijke vestinggracht is inmiddels begonnen. Een aantal toekomstige ontwikkelingen, zoals de mobiliteitsvisie 2040 van de gemeente en het plan voor woningbouw op het terrein Linge II Zuid worden door de Werkgroep Vesting Gorinchem als een bedreiging voor het vestingerfgoed gezien en kritisch gevolgd.

Erfgoedbeleid Gorinchem

Het eind 2022 aangetreden college heeft zich voorgenomen, om voor het eerst in Gorinchem een erfgoedbeleid te ontwikkelen. Parallel hieraan probeert de Werkgroep Vesting Gorinchem het Vestingplan Gorinchem 2017 weer los te trekken, met als doel de vestingwal van Gorinchem beter beleefbaar te maken als verdedigingswerk en ook de uitstraling van Gorinchem als vestingstad te verbeteren.

Plan Linge II zuid (gemeente Gorinchem)

De gemeenteraad heeft op 24 februari ingestemd met de Nota van Uitgangspunten voor het gebied Linge II Zuid. Die nota heeft woningbouw als uitgangspunt. De molen Nooit Volmaakt is leidend voor de bouwhoogte. Deze molen staat bovenop een relict van de Kat in Bastion I van de vesting, waardoor de molenbiotoop een bouwhoogte van 17 meter toestaat, ca. 5 woonlagen.

Mobiliteitsvisie Gorinchem 2040

Op 23 januari 2020 heeft de gemeenteraad de Mobiliteitsvisie 2040 vastgesteld. Dit klinkt ver weg, maar men is reeds begonnen met de

⁸ Vianen behoort sinds een aantal jaren tot de provincie Utrecht. In de indeling van correspondenten van onze stichting valt deze stad en de gemeente Vijftheerenlanden onder Zuid-Holland II.

uitvoering daarvan. Het plan betreft het leggen van veel bruggen over kanalen en het riviertje de Linge in Gorinchem. Een eerste Rijkssubsidie van € acht miljoen is al binnen.

Eén van die nieuwe bruggen betreft een brug over het kanaal (tevens vestinggracht) van het trein/busstation direct naar de vesting, door of over de vestingwal met bijbehorende toelopende infrastructuur. Juist het feit dat sinds de 19de eeuw nog geen inbreuken voor het verkeer zijn gemaakt in de nog volledig aanwezige vestingwal om Gorinchem, bepaalt de grote waarde voor het vertellen van het verhaal van de vestingbouw in de vaderlandse geschiedenis.

Roel Mulder, met dank aan de Werkgroep Vesting Gorinchem

Valkenburg, telefooninstallatie bij een van de ingangen van het Marinevliegveld, de meest westelijke bij de Katwijkseweg (foto Dik Winkelman)

Zuid-Holland IV: Katwijk, Barakkendorp Valkenburg
Het barakkendorp van het voormalige vliegveld Valkenburg, een gemeentelijk monument, was ook dit jaar weer volop in de aandacht en in de media. Onze stichting nam deel aan diverse

overlegtafels van zowel de gemeente Katwijk als DUNEA-waterbedrijf, en overlegde met lokale belangenpartijen. De rechtszaak die het Cuypersgenootschap had aangespannen, ondersteund door onze stichting en de Bond Heemschut, stond een groot deel van het jaar nog in de wacht. Op 29 september kwam de zaak voor bij de bestuursrechter in Den Haag met een uitspraak op 10 november. De rechtbank bepaalde, dat van de 14 te slopen barakken er zes niet mogen worden gesloopt door DUNEA. Nader overleg in 2022 en begin 2023 heeft erin geresulteerd, dat hoger beroep is aangetekend bij de Raad van State, omdat er mogelijk meer kan worden behouden en omdat in de uitspraak te weinig is gekeken naar het 'algemeen historische' belang.

Katwijk: Atlantikwall

In Katwijk is de Stichting Atlantikwall Katwijk actief geworden en deze draagt ook bij aan de activiteiten rondom het vliegveld. De stichting maakt zich sterk voor zorg en aandacht voor het erfgoed van de Atlantikwall in en rond Katwijk en probeert ook nog een bunker open te stellen voor het publiek.

Landelijke openstellingsdagen

In 2022 was er op 28 mei weer de jaarlijkse Bunkerdag. In oktober was er voor de eerste keer een landelijk Koude-Oorlog-weekend georganiseerd, waaraan ook een aantal locaties in het rayon hebben meegedaan.

Regionale bijeenkomsten

Al vele jaren kent de provincie Zuid-Holland de zogenaamde Erfgoedlijnen en één daarvan richt zich op de Atlantikwall. Hieraan heeft uw rapporteur namens onze stichting bijgedragen door zijn deelname aan bijeenkomsten en overlegmomenten. Zo waren er diverse lokale, regionale en landelijke bijeenkomsten in het kader van militair erfgoed die zijn bezocht, zoals de Erfgoeddag georganiseerd door het Erfgoedhuis en de provincie Zuid-Holland. En verder ook de bijeenkomsten van Stichting Liniebreed Ondernemen en van de RCE. Naar aanleiding van een brief van de minister van OCW aan de Tweede Kamer is de RCE ook bezig, om een Atlantikwall-visie te ontwikkelen, waarvoor een aantal bijeenkomsten werd georganiseerd. Uw rapporteur nam deel aan de Atlantikwall-tafel Zuid-Holland, en meer concreet aan een grote bijeenkomst in Castricum op 22 september en een bijeenkomst op 8 december.

Raphaël Smid

Zeeland

Zeeland I: Wallen van Hulst.

Begin december is voor de zevende keer de Belgische Brico-vestingcross op de wallen van Hulst verreden. Er zijn helaas plannen om het evenement nog groter te maken, waardoor de schade aan de walprofielen zal toenemen.

Met wethouder Dennis Steijaert heb ik een persoonlijk gesprek gevoerd over het weer zichtbaar maken van het ravelijn in de vestinggracht aan de noordkant van de stad. Hulst bezit nog een ravelijn dat in de jaren zestig van de vorige eeuw is gerestaureerd, maar thans helemaal is overwoekerd met bomen en struikgewas. De wethouder heeft mij toegezegd dat hij pogingen in het werk gaat stellen om met snoeiwerkzaamheden te starten. Meer is niet nodig om het ravelijn weer herkenbaar te maken. De werkzaamheden zijn nog niet begonnen.

Linie van Communicatie ten oosten van Hulst.

De afdeling Realisatie & Beheer van de gemeente Hulst organiseerde een enquête over het gebruik van de Liniedijk. Daaruit kwam naar voren dat alle gebruikers van de Liniedijk, wandelaars, hardlopers, wielrenners, fietsers en mountainbikers, van mening zijn dat de huidige situatie leidt tot grote hinder voor gebruikers. Iedere partij in deze is van mening dat de verkeersstromen op een duidelijk aangegeven wijze van elkaar moeten worden gescheiden. De gemeente Hulst deed nog niets met de uitslag van de enquête. Wel zijn door de gemeente op het parcours van de mountainbikers, dat dwars door bolwerken, fort Moerschans en de Liniedijk loopt, grote hoeveelheden snoeihout neergelegd. De bedoeling hiervan is, om verder stuk rijden van de vestingwerken te voorkomen.

Nieuw Namen, luchtwachttoren (foto Dik Winkelman)

Museum Hulst.

Het museum is verhuisd van het refugium Ten Duinen naar de locatie van het 's Landshuis. De inrichting is passend bij de geest van deze tijd. Kortom het is een mooi en boeiend museum geworden.

Vesting/havenmuseum Hulst.

Vorig jaar werd gemeld, dat is afgezien van de bouw van een vesting- annex havenmuseum. Op de beoogde locatie aan de haven is inmiddels een bioscoop gerealiseerd. Het gebouw wordt in de volksmond oneerbiedig 'de puist van Hulst' genoemd. Het gebouw is redelijk dominant aanwezig.

Paul Stockman

Zeeland II: Koewacht (gemeente Terneuzen)

In 2022 is door de Stichting Vrienden van de Luchtwachttoren Koewacht bij de gemeente Terneuzen een subsidie van € 25.000 gevraagd en bij wijze van voorschot gekregen, om de kosten voor de herstart van de restauratie van de luchtwachttoren te dekken. Daartoe is ook het restauratieplan bijgesteld en dit zal in 2023 verder worden uitgewerkt en zo mogelijk in gang worden gezet.

Willy Verschraegen

Zeeland III: Oostburg

De herdenking van 60 jaar Cubacrisis was aanleiding voor een Koude-Oorlog-weekend op 22 en 23 oktober 2022 waaraan in West-Zeeuws-Vlaanderen zowel de voormalige Commandopost BB in Oostburg als de luchtwachttoren in Eede meededen.

In Oostburg kon het publiek de enige voormalige BB-kelder die West-Zeeuws-Vlaanderen rijk is, bezoeken. Deze BB-bunker is inmiddels particulier bezit en diende tijdelijk als woning in afwachting van de bouw van een woning op de bunker. Afgelopen jaar was deze bunker voor de eerste keer open voor publiek. De eigenaren konden dan ook op grote belangstelling rekenen. Voor het grootste gedeelte is de bunker nog in originele staat. Dat wil zeggen, dat zowel het luchtbehandelingssysteem als de fietsen die, wanneer de elektriciteit uitvalt, voor een alternatief moeten zorgen, nog functioneren. Ook de radiokamer waarin de verbindingen met de buitenwereld tot stand komen, is nog intact en tijdens het weekend werd door een radioamateur verbinding met de buitenwereld gezocht en getoond hoe dit werkt.

Oostburg, commandopost, luchtbehandelingskamer BB commandopost (foto Henk Hendrikse)

Eede: luchtwachtoren (gemeente Sluis)

De luchtwachttoeren in Eede, Nieuw Namen en Koewacht zijn de overgebleven luchtwachttoeren in Zeeuws-Vlaanderen. De toren in Eede is inmiddels in een zodanige staat gebracht dat deze ook kan worden beklommen. Dit mocht alleen in het weekend van 22 en 23 oktober. Bovenop heeft men een prachtig uitzicht over de omgeving, zoals de plaatsen Eede, Aardenburg en zelfs, bij goed weer, Sluis. Ook de kleine commandobunker was tijdens het weekend opengesteld, maar daar moest men toch de nodige moeite doen om met behulp van een huishoudtrapje erin te geraken. Militaire vrijwilligers gaven tijdens het weekend de nodige informatie aan het publiek.

Sleuwijk, NATO-noodbrug. Eén van de nog aanwezige betonnen pijlers op de Sleuwijkse oever van de Boven-Merwede. Hierop kwamen in geval van dreiging delen van Baileybruggen te liggen. Op de Gorinchemse oever stonden ook pijlers, waarvan er nog slechts één resteert. De verbinding over de rivier werd gevormd door een Baileypontonbrug. Delen daarvan lagen opgeslagen in het MOB-complex op Fort Uppelse Dijk; zie de foto op bladzijde 17. (foto Annie De Cloedt)

Sluis: complexbeschrijvingen in de gemeente

De aanpassing van de complexbeschrijving van de vestingwerken van Aardenburg, Retranchement en Sluis heeft door interne personele omstandigheden bij de RCE vertraging opgelopen. Gelukkig vond de dienst daarvoor inmiddels een oplossing en wordt de beschrijving weer opgepakt. Los daarvan is wel geprobeerd de uitbreiding van de bescherming van de vestingwerken van Retranchement alsnog te realiseren, maar dat is door de vele bezwaarschriften niet gelukt. Over de vestingwerken van Aardenburg en Sluis kon ik vragen over de huidige situatie van een aantal percelen beantwoorden.

Henk Hendrikse

Zeeland IV: Tholen-stad, herinrichting bolwerk

Na de verhuizing van de Thoolse basisschool De Veste naar de Breede School is het oude schoolgebouw in het afgevlakte bolwerk bij de Vossemeersepoort afgebroken. Verschillende partijen denken nu na over de invulling van het vrijgekomen gebied. Een van de mogelijkheden is, om in deze ruimte aandacht te vragen voor de Eendrachtlinie uit de Tachtigjarige Oorlog. Er is daarover onder meer contact met de West-Brabantse Waterlinie. Ook wordt gedacht over een verplaatsing van het nabijgelegen oorlogsmonument naar dit voormalige bolwerk. De RCE heeft inmiddels te kennen gegeven, dat bebouwing van de vrijgekomen ruimte niet gewenst is.

Tholen-stad: wandelpark op de wallen

Dit verslagjaar is begonnen aan het verrichten van achterstallig onderhoud van het zuidwestelijk deel van het wandelpark op de voormalige wallen. Het is te hopen dat de gemeente ook geld en mankracht beschikbaar stelt voor de rest van de wallenwandeling.

Gemeente Tholen: monumentenlijst

Dit jaar verscheen een concept van de gemeentelijke monumentenlijst. Hierop zijn ook enige restanten van de Duitse verdedigingslinie, de tweede na de kustverdediging, opgenomen. Hierop staan onder meer een tobroek in de nol⁹ langs het havenkanaal van Stavenisse en een tobroek in de kop van de dam van de voormalige veerhaven van Anna Jacobapolder. Omdat zowel het eiland Tholen als Sint Philipsland in

⁹ Nol' is een Zeeuwse benaming van een zandige of met stenen versterkte verhoging naast een waterwerk.

1944 door de Duitsers onder water zijn gezet, is deze linie nooit gebruikt. Het grootste deel ervan, een bunkercomplex in en bij de zeedijk van Stavenisse, is direct na de Watersnoodramp van 1953 opgeruimd.

J.P.B. (Hans) Zuurdeeg

Zeeland V: Vlissingen, Keizersbolwerk

Scheuren in muren, en stenen die dreigen los te komen, waren in april de reden voor het waterschap Zeeuwse Stroom om de eeuwenoude kazematten van het Keizersbolwerk in Vlissingen voor het publiek te sluiten. Als eigenaar van dit rijksmonument wil het waterschap de veiligheid op orde brengen en ook een einde maken aan het vochtprobleem dat hier al decennia lang heerst. Het maritiem museum MuZeeum in Vlissingen hoopt dat de kazematten in het komende zomerseizoen weer zijn te bezoeken. Gezien de omstandigheden moet daarop niet al te vast worden gerekend.

Vlissingen: Hotel Britannia

In mei presenteerde de Stichting Bunkerbehoud het door haar uitgegeven boek 'Bunkers rond Hotel Britannia'. Aanleiding voor dit boek is dat in 2021 onverwachts een Duitse manschappenbunker (*type 501*) werd gevonden bij het bouwrijp maken van een nieuw te bouwen Hotel Britannia. Deze bunker is enkele weken later afgebroken. Daarom wilden Stichting Bunkerbehoud en de gemeente Vlissingen aandacht vestigen op een andere bunker; de laatste en belangrijke die zich hier nog afgesloten onder de grond bevindt. Het gaat om een Duitse commandobunker van het type *Fl 241*. Deze vertegenwoordigt een geschiedenis waarmee een boek van bijna 200 bladzijden probleemloos was te vullen. De presentatie vormde het startmoment om te kijken naar de mogelijkheid van een onderzoek naar de huidige conditie en de toekomstige mogelijkheden van deze bunker.

Zoutelande

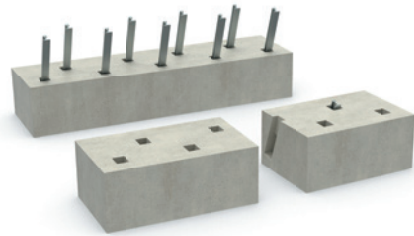
Bij graafwerkzaamheden voor het vervangen van een rioolleiding onder het wegdek van de Duinweg werd onverwacht een Duitse wegversperring gevonden. Het gaat om een betonnen voet met daarin uitgespaarde openingen waarin stalen balken of rails als hindernis konden worden geplaatst, een zogenaamde Trägersperre. Deze lag precies op de grens van de steunpunten Meistersinger en Lohengrin. In overleg tussen de gemeente

Zoutelande, Steckträgersperre

(foto Walcherse Archeologische Dienst)

Veere, de Walcherse Archeologische Dienst en de Stichting Bunkerbehoud is het besluit genomen, om de betonconstructie onder de grond te behouden voor de toekomst. Voor hij weer onder het zand verdween, is deze uitvoerig gefotografeerd en opgemeten.

Zoutelande, Steckträgersperre (foto Marc Machielse)

Fort Ellewoutsdijk

Dit fort is gebouwd in de jaren dertig van de 19de eeuw en is eigendom van Natuurmonumenten. Deze is in september 2022 op zoek gegaan naar een huurder. Die mag op creatieve wijze een herbestemming zoeken. Echter wel met respect voor de historische waarde van het monument. In het kader van de Open Monumentendagen werd het fort op 10 en 11 september voor de eerste maal opengesteld.

Hans Sakkers

Noord-Brabant

Rayon I is vacant.

Noord-Brabant II: Algemeen

In 2022 zijn er vrijwel geen bedreigingen geweest op of rond de verdedigingswerken in rayon Noord-Brabant II.

Geertruidenberg: supermarkt

De gemeente Geertruidenberg was van plan de bestaande supermarkt te verplaatsen (en te vergroten) naar de Oude Stadsweg. Deze locatie ligt ten westen van de historisch vestinggracht, in het zicht en in het schootsveld van het Commandeursbolwerk. De Stichting Heemschut heeft hiertegen bezwaar aangetekend en onze stichting heeft dit standpunt onderschreven. De gemeente heeft van dit plan afgezien.

Vesting Woudrichem

Het plan van de voormalige gemeente Woudrichem om op het buitendijks gelegen bedrijventerrein aan de oostzijde van de vesting 100 woningen te realiseren (plan Op 't Loev), is door de Raad van State nietig verklaard. Er is opnieuw een aangepast plan ingediend, dat ons bezwaar echter niet ondervangt.

Fort Altena

Eigenaar Brabants Landschap heeft plannen om de 100m lange schietbaan, die op het oostelijk bastion lag, weer zichtbaar te maken. Zo is onlangs het zand uit de schijvenkelder verwijderd en is deze constructie weer zichtbaar geworden.

Fort Bakkerskil en de Papsluis

Het Waterschap Rivierenland heeft bij de Papsluis een vislift in gebruik genomen. Vissen kunnen nu via de omloopriolen van de sluis en deze vislift het Land van Altena in zwemmen.

Fort Giessen

Op zaterdagen 2 en 23 april vonden hier de (uitgestelde) voorjaarsexcursies van onze stichting plaats met als thema: 'Fort Giessen en de Tussenlinie WO I in het Land van Altena'¹⁰.

Sleuwijk, Nato noodbrug (foto Dik Winkelman)

Cultureel Erfgoed Koude Oorlog

Op verzoek van de Werkgroep Koude Oorlog van onze stichting zijn de volgende relicten gemeld:

- Zeven voertuigenloodsen op Fort Altena en Fort Bakkerskil.
- Huisvesting en activiteiten van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (Stay behind Gladio), op Fort Altena en Fort Bakkerskil.
- 11 betonnen pijlers van de NATO-brug over de Boven Merwede bij Sleuwijk.
- Een 100 m lange schietbaan op Fort Altena.
- Schuilkelders onder de voormalige gemeentehuizen van Werkendam en Woudrichem, en op het terrein van de Amercentrale in Geertruidenberg.

In het Koude-Oorlog-weekend van 22 -23 oktober is hieraan de nodige aandacht besteed.

Arie Schouten

Noord-Brabant III: Fort Crèvecoeur

Hetfort heeft in Europa de status ernstig bedreigd erfgoed gekregen. Verschillende organisaties hebben een eigen plan met het gebied en de aanwezige oude kruittmagazijnen. De status van de resten van deze gebouwen is zorgwekkend. De bomen en struiken die de bovenzijde van de magazijnen bedekten, zijn teruggesnoeid. Het terrein is in gebruik bij enkele afdelingen van het ministerie van Defensie. Er zijn extra hekwerken geplaatst, zodat de restanten van de gebouwen niet meer toegankelijk zijn behalve voor defensiepersoneel.

Er is medio september 2022 een bijeenkomst geweest, waarvoor meerdere potentiële gebruikersgroepen waren uitgenodigd. Tijdens de besprekingen bleek een zeer gemotiveerde milieugroepering aanwezig te zijn, die met name krachtig opkomt voor de belangen van de aanwezige vleermuizen. Zij gaf aan, dat het welzijn van de genoemde dieren wordt gesteund door Nederlandse wetgeving. Helaas kwamen de overige toepassingen en mogelijkheden alsmede het behoud van erfgoed hierdoor nauwelijks aan bod.

Wel werd aangegeven, dat er sterk uiteenlopende bouwkundige visies zijn op de benodigde werkzaamheden, standaard onderhoud en afdoende restauratie van de magazijnen. Duidelijk is in ieder geval, dat er een periode van het drogen van de complexen nodig is, voorafgaand aan herstelwerkzaamheden. De milieugroepering gaf aan, dat dit absoluut niet

¹⁰ Zie ook het verslag van deze excursies door Ad Littel in dit nummer van 'Saillant', blz. 34.

kan, omdat de vlemuizen een omgeving nodig hebben met een luchtvochtigheid van 100 %. Zij vindt het noodzakelijk, dat er 500 liter water op de vloer van elk gebouw wordt gegooid, regelmatig aangevuld met een extra waterhoeveelheid. Het is dan ook niet verbazingwekkend, dat hier geen bruikbaar samenwerkingsverband ontstond.

Een begeleide ronde langs de met plastic enigszins ingepakte steigerconstructie heeft geen geruststelling opgeleverd met betrekking tot het behoud van ons erfgoed. Het bureau dat de zitting heeft geleid, deelde mee, te zullen rapporteren aan het Rijksvastgoedbedrijf. Verdere bijeenkomsten hebben nog niet plaatsgevonden.

Vught, deur in verbindingbunker, voor nadere verklaring, zie de foto op bladzijde 4 (foto Dik Winkelman)

's-Hertogenbosch: Herman Moerkerkpark.

Op het plein wordt een deel van de stadsmuur van de eerste uitleg van omstreeks 1200 weer zichtbaar gemaakt. Er bevinden zich hier eveneens restanten van de Waterpoort uit de 13^e eeuw. De oplevering van het project vindt plaats medio oktober 2023. Deze oude poort bevindt zich op een steenworp afstand van de markt en zal in gerestaureerde vorm te zien zijn. De restauratie is enkele malen uitgesteld. Ze levert nu de mogelijkheid aan jonge metselaars om hun kennis en vaardigheden uit te breiden. Voor het project zijn 40.000 kloostermoppen gebakken bij steenfabriek Zilverschoon. Nadere informatie is te vinden: zie voetnoot.¹¹

's Hertogenbosch: Bastion Antonie.

Regelmatig wordt aan de gemeente 's-Hertogenbosch gemeld, dat de status van het gerestaureerde bastion slecht is. De embrasures, die direct na de restauraties zichtbaar waren, hebben hun fraaie status volledig verloren. De klachten hebben nog niet tot enige verbetering geleid. Op pagina 39 zijn twee foto's opgenomen van de situatie van het bastion.

Rien van Thiel

Vught, vergaderruimte in verbindingbunker, voor nadere verklaring, zie de foto op bladzijde 4 (foto Dik Winkelman)

Noord-Brabant IV: Vestingstad Ravenstein (gemeente Oss), versterking Maasdijk

Waterschap Aa en Maas heeft afgelopen jaar het plan op hoofdlijnen voor de dijkverzwaring Meanderende Maas vastgesteld. Het waterschap wil vanwege de belangstelling voor de Zuiderwaterlinie ter plaatse, extra aandacht geven aan het vestingbouwkundige verleden van Ravenstein. De redengevende omschrijving van het door het Rijk beschermde stadsgezicht Ravenstein beschrijft het historisch groene aanzicht van de Maasoever bij de vestingstad als waardevol. Maar het waterschap heeft besloten om, op basis van de inbreng van belanghebbenden, zoals Stichting Vestingwerken Ravenstein en Heemkundekring Land van Ravenstein, in dit groene gebied op de nieuwe damwand een lage kademuur te metselen. Met dit muurwerk wenst men de beleving van de vestingstad te vergroten, alhoewel alle archeologische onderzoeken hebben uitgewezen dat de historische basis voor een dergelijke muur ontbreekt. Het plan zal de komende jaren door Boskalis worden uitgevoerd.

¹¹ denbosch.nl/nl/projecten/herman-moerkerkpark
erfgoedshertogenbosch.nl/verhalen/40-000-stenen-brengen-13e-eeuwse-bosche-stadsmuur-terug
denbosch.nl/nl/projecten/herman-moerkerkpark/geschiedenis

Vestingstad Ravenstein: Bovenste Hoornwerk

Het plan uit de periode 2020-2022, waarbij het historische Bovenste Hoornwerk zou moeten worden bebouwd met een dorps huis, verkeert anno 2023 in een impasse. In 2022 is een memo over deze ontwikkeling aan de studietoelichting van onze stichting aangeboden. Niet alleen brengt het beoogde, zeer grote gebouw een prijskaartje met zich mee, dat zo'n 300 % hoger is dan de beschikbare middelen. Maar ook heeft de RCE, die niet ten principale tegen bebouwing van dit vestingwerk blijkt, in 2022 bij de gemeente zorgen geuit over de voorgenomen inrichting. De bal ligt nu bij de gemeente Oss.

Peel-Raamstelling (gemeente Land van Cuijk): plan zonnepark in schootsveld

Onmiddellijk ten zuiden van de plek waar in de Peel-Raamstelling in 1940 de Duitse pantsertrein nabij het Defensie-of Peelkanaal te Mill ontspoorde, wordt door de gemeente Land van Cuijk in samenwerking met een particuliere ontwikkelaar aan de Groespeelweg een zonneveld van 4800 panelen op vier hectare gepland. Dit zonneveld van vijf megawatt opwekvermogen ligt in het voormalige, tot op heden nog open schootsveld van de Peel-Raamstelling en wordt aan twee zijden begrensd door het Defensie-of Peelkanaal, met kazematten. De gemeente geeft in de ruimtelijke onderbouwing van het zonneveld aan, dat haar plan bijdraagt aan het vergroten van de cultuurhistorische waarde van de Peel-Raamstelling, maar voert hiervoor geen argumenten aan. De provincie Noord-Brabant was hier kritisch over en vocht de plannen via de bestuursrechter aan. Deze verklaarde in september de vergunning nietig.

Peel-Raamstelling, duiker en aspergeversperring, Gemertseweg.

Waterschap Aa en Maas heeft ter plaatse van de kruising van het Defensie-of Peelkanaal met de Gemertseweg (tussen De Rips en Sint Anthonis) een nieuwe onderdoorgang met duiker ten behoeve van het kanaal gebouwd. Daarbij is de door het Rijk beschermde historische onderdoorgang uit 1939-1940, bestaande uit een betonnen duiker met daarboven het gewapend-betonnen fundament van een enkelvoudige aspergeversperring (inclusief putten) verwijderd. Dit bouwwerk is in drie kolossale delen gezaagd en lag in 2022 gestapeld op de westelijke kade van het kanaal. De afgelopen twaalf maanden is namens onze stichting herhaaldelijk getracht om bij zowel de

RCE, het waterschap als de gemeente Land van Cuijk te achterhalen wat het plan is. Wat gaat er met de fragmenten gebeuren? Geen van de partijen blijkt te kunnen of willen melden wat er aan de hand is. De RCE verwijst naar de gemeente. De gemeente weet niet van het geval af en geeft aan geen tijd te hebben om dit te onderzoeken. Eind 2022 zijn twee van de drie delen met onbekende bestemming verdwenen.

Bij de Peel-Raamstelling (foto Joost Michiels)

Verwijderd bouwwerk uit de Peel-Raamstelling (foto Joost Michiels)

Oss: reconstructie Kasteel van Oss

Op het Burchtplein aan de noordelijke zijde van het centrum van Oss stond in de late Middeleeuwen het veertiende-eeuwse Huys tot Osse. Op het plein zijn in een vitrine enkele resten van de fundering te zien. Maar in 2024, 625 jaar nadat Oss stadsrechten kreeg, zal op basis van historische studies een heuse reconstructie van de voorburch van het kasteel het licht zien. Althans, wanneer het aan grafisch ontwerper Gert-Jan Bloemers ligt: op ware grootte (40 x 25 meter), nota bene in karton. De kunstenaar wil zo bijdragen aan het beleefbaar maken van de oude nederzetting. Het is nog de vraag, of men de benodigde financiële middelen bij elkaar kan krijgen.

Joost Michiels

Limburg

Limburg I: Venray, boerenschans

In voorgaande rapportages is verslag gedaan van de reconstructie van een boerenschans bij Merselo (gemeente Venray). Deze schans heeft een hoefijzervormige gracht en een verdedigingswal van drie meter hoog die aan de binnenzijde met palissaden is afgezet. De wal wordt met doornige struiken beplant en omsluit een binnenterrein van ongeveer een voetbalveld groot. De bouw van de brede toegangsbrug over de gracht naar het binnenterrein van de schans is nu gereed. De natte gracht is ter plaatse van de brug verbreed, waardoor het beeld ontstaat van een schans die in een moeras ligt. Binnen de wallen is een uitkijktoren gemaakt van waaruit het hele complex met directe omgeving kan worden bekeken.

Arcen (gemeente Venlo): Fort Hazepoot en omgeving
Stichting Het Limburgs Landschap (SLL) heeft een extern bureau een inventarisatie laten maken van een aantal van haar terreinen met archeologisch erfgoed. Die hebben deels de status van rijksmonument. Het onderzoek heeft onder meer plaatsgevonden in het gebied Fort Hazepoot en het Lingsfort in Arcen. Het rapport wordt in 2023 openbaar.

SLL ziet het als haar taak om, voor zover het eigendom van de stichting betreft, het bijzondere militaire complex als geheel te onderhouden en te beschermen. De stichting is dan ook voornemens het militaire complex als geheel voor te dragen voor een integrale bescherming als monument. Op dit moment is Fort Hazepoot een rijksmonument. De keuze is nu, of dit kan worden uitgebreid met het Lingsfort, of dat het een gemeentelijk monument moet worden. Daarmee wordt een grote stap gezet naar realisatie van een oude wens van onze stichting, om te komen tot een beschermd status van het hele verdedigingscomplex Lingsfort. Naar verluidt wordt momenteel gewerkt aan een redengevende omschrijving van het betreffende gebied die als basis moet dienen voor de voordracht tot wettelijke bescherming.

Documentairefilm over de Fossa Eugeniana.

Voor het eerst is over het hele traject van de Fossa Eugeniana een documentaire gemaakt, waardoor onder andere de verdedigingswerken goed in beeld worden gebracht. Initiatiefnemer

is een werkgroep van de Stichting Heemkunde Arcen. Doel van de film is, om meer bekendheid te geven aan dit fascinerende object uit de Tachtigjarige Oorlog dat Maarten van Rossem ooit de uitspraak ontlokte: “Het is het vreemdste en meest indrukwekkende monument van de Tachtigjarige Oorlog dat ik ken”. Scholen aan weerskanten van de landsgrens in het gebied waar de Fossa Eugeniana zich bevindt, krijgen via een website toegang tot de documentaire. Met behulp van een grafisch vormgegeven lesbrieven kunnen leerkrachten vervolgens aan de slag. Van de film is een Nederlandse en een Duitse versie¹². Onze stichting had een adviserende rol bij dit project.

Best, loods van het MOB-complex aan de Sonseweg. Op dit complex bevindt zich tegenwoordig het Museum Bevrijdende Vleugels. (foto Dik Winkelman)

Blerick: Kazerneterrein/kazernekwartier

In 2022 is een stedenbouwkundige visie en een inrichtingsplan openbare ruimte opgesteld. Belangrijk daarin is, dat Fort Sint Michiel en de Frederik Hendrik Kazerne leidend zijn in de ontwikkeling (hoofdelement/dragers).

In de muur van het fort zijn de zijwanden van een poterne opgemetseld met nieuwe stenen die zijn nagemaakt op basis van de oorspronkelijke stenen. Van de resten van de vijfpuntige fortmuur (deels nog onder de grond) wordt 70% opgegraven, gerestaureerd en dat deel blijft permanent in het zicht. De overige fortmuren die niet kunnen worden opgegraven, liggen deels onder de kazernebouwen, een rotonde en een talud van het spoor. Als de nieuwe stadswijk die verrijst op het voormalige kazerneterrein klaar is, kan er een rondje fort worden gewandeld, waardoor de contour (de fortmuur) van het fort beleefbaar wordt. Een concept-bestemmingsplan om de ontwikkeling mogelijk te maken is opgesteld en ter inzage gelegd.

¹² zie: <https://www.youtube.com/watch?v=F8MrlIu4sw4>
<https://fossa-eugeniana.nl/>

Venlo

De bij archeologisch onderzoek in 2010 en 2014 vastgestelde en ondergronds bewaarde laatmiddeleeuwse stadsmuur aan de Maaskade, noordelijk van de Peperstraat (De Luif), is op de lijst gezet van nieuw aan te wijzen gemeentelijke monumenten.

Er is een ontwerp gemaakt voor de inrichting van de openbare ruimte tussen de bovenzijde van 't Bat (de lage loswal aan de Maas, een 18de-eeuwse vestingmuur) en de rooilijn van de nieuwbouw aan de Maaskade. Het gebied van de herinrichting ligt ongeveer tussen de Peperstraat in het zuiden en de Puteanusstraat in het noorden. Het ontwerp voorziet in het beleefbaar maken van dit gedeelte van de vesting. Zo wordt de aarden wal naast de vestingmuur teruggebracht.

De ruimte achter de eerder gerestaureerde Luif aan de Maaskade (één van twee bovengrondse delen van de laatmiddeleeuwse stadsmuur) is ingericht als permanente expositieruimte en informatiepunt over de vesting Venlo. Bezoek is mogelijk op aanvraag en onder begeleiding van een stadsgids.

Het andere bovengronds bewaarde deel van de stadsmuur, aan de zuidkant van het centrum (Mariaweide), is bouwhistorisch onderzocht ten behoeve van het opstellen van een restauratieplan.

Gemeente Beesel

In vorige jaarverslagen is melding gemaakt van het grensoverschrijdende project Grenzgeschichten waarbij onze stichting betrokken is. Als gevolg van interne problemen door personeelwisselingen bij de gemeente Beesel, kon het project in het voorbije jaar niet worden afgerond. De hoop is gevestigd op 2023.

Neer (gemeente Leudal): boerenschans

Het voornemen was om na een jarenlang voortraject in 2022 een boerenschans in ere te herstellen. Maar dat liep anders ondanks dat de financiële kant van de zaak was geregeld. Op het moment dat men concreet met het project wilde starten, bleek dat de bodem ernstig vervuild was. Een belangrijke schakel in dit project is de gemeente. Voortvarendheid bij de aanpak en veel kennis bleken daar plots te ontbreken, doordat de betrokken ambtenaren elders werk vonden. Hierdoor verzandde de zaak. Verdere ontwikkelingen worden gevolgd.

Meijel (gemeente Peel en Maas): Vossenberg

In Meijel is door mensen van de heemkundevereniging veel energie gestoken in het ontsluiten en toegankelijk maken van een aantal kazematten die deel uitmaakten van de Peel-Raamstelling. Dit gebied staat lokaal bekend als de Stelling Vossenberg. Een wandelpad met informatiepanelen voert hier langs. Eén kazemat is voorzien van een precies nagemaakte stalen toegangsdeur die bij wandelingen in groepsverband door een gids kan worden geopend. Verder heeft men een kopie van een stalen schild nagemaakt dat militairen in een open stelling bescherming bood tegen inkomend vijandelijk geweervuur. Dit schild is ondergebracht in het Peel- en Dorpsmuseum Truijenhof in Meijel. Verder is een toren gebouwd die belangstellenden een mooi uitzicht biedt over dit gebied.¹³

Best, brandput op het terrein van het MOB-complex
(foto Dik Winkelman)

Kessel (gemeente Peel en Maas): S-kazemat

In het vorige jaarverslag is melding gemaakt van de vondst in Kessel van een Nederlandse S-kazemat, onderdeel van de Maaslinie uit de meidagen van 1940. Deze kazemat (S76) is nog deels voorzien van de originele groene camouflagekleur. In de jaren zestig van de vorige eeuw is het bouwwerk door een springoefening van een afdeling van de Nederlandse genie

¹³ Voor achtergrondinformatie en foto's zie: <https://belfortvossenbergnl/>

verniëd. Een spontaan gevormde werkgroep van particulieren heeft zich sterk gemaakt voor het behouden van deze kazemat en de bezoekers met een informatiepaneel te informeren over de achtergrond van dit verdedigingswerk.

De vernielde kazemat ligt in de westelijke Maasoever. Het project is na enige vertraging in 2022 door de werkgroep weer opgepakt. Een plan van aanpak is gemaakt, de benodigde instemming van de gemeente is verkregen en de werkgroep is doende met afrondende werkzaamheden. De kazemat is een stukje verder uit het talud gegraven, een steunwand wordt geplaatst om verzakking van de oever te voorkomen en scherpe uitstekende punten beton worden weggehaald. Het voornemen is, om op 10 mei 2023 dit gedenkteken aan het publiek te presenteren als herinnering aan de meidagen van 1940.

Gennep (gemeente Gennep): Gennepershuis

Tijdens archeologisch onderzoek bij het Gennepershuis zijn restanten gevonden van een natuurstenen achthoekige toren die gedateerd wordt in de 13^e eeuw. De oppervlakte binnen de toren bedroeg ruim 40m². Zeer waarschijnlijk werd nog in de late 13^e eeuw een bakstenen ringmuur met muurtoren om de achthoekige toren aangelegd. De oppervlakte binnen de ringmuur bedroeg ruim 440m². In de tweede helft van de 14^e eeuw, of uiterlijk in het begin van de 15^e eeuw, werd de ringmuur afgebroken en werd een grotere ommuring aangelegd. Vermoedelijk in de late 15^e of in de 16^e eeuw werd deze ommuring hersteld of werd een nog groter areaal (de hoofd- en voorburcht?) ommuurd met zwaar muurwerk, waartegen aan de binnenzijde waarschijnlijk meteen een aarden wal werd opgeworpen. De oppervlakte van de middeleeuwse burcht (inclusief voorburcht) bedroeg circa 5.000 m². In de 16^e eeuw werd het Gennepershuis onder invloed van het steeds verder reikende geschut omgevormd van burcht tot fort. Wat precies de aanleiding vormde voor deze versterkingen is onbekend¹⁴. Een rondeel op de noordoosthoek van de burcht behoort waarschijnlijk tot deze fase en hetzelfde geldt voor een bastion op de noordwesthoek, dat echter ook wat later kan zijn toegevoegd. In de 17^e eeuw werd de burcht omgeven met meerdere

aarden verdedigingswerken (ravelijnen, singels, hoornwerken, kroonwerk) en grachten. In 1710 werd de vesting ontmanteld door Franse troepen.

De conserveringstoestand van het muurwerk is niet goed. Het muuropervlak is vaak kapot, er zijn veel losse bakstenen, begroeiing met wortels op het muurwerk brengt schade toe, mergelblokken zijn verveerd, forse scheuren zijn aanwezig, en soms is de basis van de muren uitgehold. Tegen een muur bevindt zich zodanig veel grond dat deze naar buiten wordt gedrukt. Om deze redenen is minimaal consolidatie gewenst. Een uitgebreid rapport met de bevindingen van het archeologisch onderzoek is ter beschikking gesteld aan het documentatiecentrum van onze stichting.

Henri Smeets

Limburg III: Weert

De situatie rond de schuilkelders op het voormalige kazerneterrein is ongewijzigd.

De putdeksels van de aspergeversperring aan de Maaseikerweg te Weert zijn, na een selectie als zodanig in 2021, inmiddels geplaatst op de lijst van gemeentelijke monumenten.

De ruïne van de toegangspoort tot het voormalig kasteel De Nijenborch aan de Biest wordt op dit moment geconserveerd.

Nederweert

Ten aanzien van de sluis bij Hulsen in gemeente Nederweert is, zoals al gemeld in 2021, de gedeeltelijke sloop een feit. Verder hier geen nieuwe ontwikkeling.

Theo Schers

Maastricht: Sint Maartenspoorten in Wyck

In de periode september-november 2022 zijn in Wyck in de straat met de naam Sint-Maartenspoort en in de Wilhelminasingel in de zuidelijke parallelweg naast de Wilhelminabrug onder archeologische begeleiding rioleringswerkzaamheden uitgevoerd. Hierbij zijn op meerdere plaatsen archeologische resten van de ommuring van Wyck gevonden. In de Sint-Maartenspoort werd de stadsmuur aangesneden en kon ook de plaats van de Nieuwe Sint-Maartenspoort uit 1783 worden vastgesteld. Aan de

¹⁴ Opm. redactie: volgens Deel Limburg van de Atlas van historische vestingwerken in Nederland (blz. 37 e.v.) kwam het Gennepershuis vanaf 1442 achtereenvolgens in bezit van Kleef, Brandenburg en Pruisen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog is het ook enkele malen veroverd door rebellerende machten. Pas in 1815 ging Gennep behoren tot de provincie Limburg. Het is daarom lastig, om het opdrachtverschap voor alle verbouwingen te reconstrueren.

Wilhelminasingel kwamen imposante resten van de Sint-Maartensbuitenpoort of Bolwerkpoort in het zicht. Nadat de nieuwe riolering was aangelegd, verdwenen alle overblijfselen weer onder het wegdek. Vermeldenswaard is nog, dat bij de werkzaamheden twee hardstenen 'schampstenen' zijn aangetroffen. Begin 2023 is er een eerste overleg geweest om te bekijken, of de plaats van de poort(en) op een of andere manier kan worden gemarkeerd. De beide gevonden schampstenen, maar ook een tweetal gedenkstenen die in het depot van het Bonnefantenmuseum worden bewaard, zouden hierbij een rol kunnen spelen.

Maastricht, Gezicht op de rioleringswerkzaamheden in november 2022. Delen van de contouren van de Bolwerkpoort kwamen duidelijk in het zicht. (foto Jos Notermans)

Maastricht: gedeeltelijk goed nieuws

De rapportage over 2021 werd afgesloten met het rubriekje 'Enkele teleurstellingen'. Een van die teleurstellingen betrof de overwelfde doorgang van de Zuid-Willemsvaart, een onderdeel van de Nieuwe Bossche Fronten. Door de aanleg van de tramlijn Hasselt - Maastricht zou deze doorvaart uit het zicht verdwijnen. In 2022 werd echter duidelijk dat het hele tramproject niet wordt uitgevoerd, hetgeen uiteraard goed nieuws was voor dit object en voor de vestingvrienden. Over de andere bron van zorgen, namelijk de voorgenomen sloop van de affuitloods aan het Bassin, is helaas nog geen goed nieuws te melden. De gemeente lijkt dit onzalige plan te willen doorzetten en het is nog steeds niet duidelijk, of er nog mogelijkheden zijn dit te voorkomen.

Maastricht: Bastion Wilhelmina

De linkerface van Bastion Wilhelmina is het enige deel van dit vestingwerk langs het riviertje

de Jeker aan de Prins Bisschopsingel dat nog zichtbaar is. De face is in baksteen opgebouwd en afgedekt met cordonblokken in mergel. In de muur bevindt zich nog de monumentale naamsteen Wilhelmina 1768. In het verslagjaar is het muurwerk van begroeiing ontdaan, zijn loszittende muurdelen en voegwerk hersteld en zijn de cordonblokken gerepareerd en aangevuld in opdracht van de gemeente Maastricht.

Maastricht: Lunet Sint Pieter

De resten van de Lunet Sint Pieter zijn te vinden langs de Maas net ten noorden van het Stayokay-hostel. Ook hier zijn herstelwerkzaamheden uitgevoerd in opdracht van de gemeente Maastricht. Daarbij is vastgesteld, dat langs het water niet alleen de linkerface van deze lunet aanwezig is, maar ook nog delen van de beer die voor de saillant van het werk het afvloeien van het water uit de grachten kon regelen. Ook de zichtbare delen van de beer zijn hersteld. Op verzoek van Stichting Maastricht Vestingstad en onze stichting wordt nog onderzocht, op welke manier de aandacht op deze tamelijk verborgen muurdelen kan worden gevestigd.

Maastricht, Bij de herstelwerkzaamheden aan de Lunet Sint Pieter kwam ook een deel van de beer voor de saillant van het werk in het zicht. (foto Ron Werné, gemeente Maastricht)

Maastricht: waterput Fort Sint Pieter

In april 2022 is de waterput ten noordoosten van het Fort Sint Pieter in opdracht van de gemeente Maastricht geconsolideerd. Nadat het putgebouw in 2013 was vrij gelegd en gerestaureerd, bleek in de afgelopen jaren toch vrij snel verval op te treden. Uiteraard was sprake van de invloed van weer en wind, maar het gebouw bleek daarnaast een bepaalde aantrekkingskracht uit te oefenen op bezoekers, die het als zitbank gebruikten en er hun kinderen op lieten klimmen en spelen. Daardoor waren er al veel stenen los gekomen. Bij de laatste consolidatie zijn loszittende stenen weer vastgezet en zijn delen van het gebouw weer iets verder opgemetseld om het metselwerk meer samenhang en stevigheid te geven. Doordat enkele lagen baksteen zijn toegevoegd, is het geheel ook een stuk minder aantrekkelijk geworden om op te zitten. Aan de voet van het muurwerk is een vorm van verharding aangebracht om schadelijke begroeiing zoveel mogelijk te weren.

Bij de werkzaamheden is bijzondere aandacht gevraagd voor enkele nog schuin liggende lagen baksteen, die verwijzen naar het ronde gewelf waarmee het gebouw was afgedekt.

In de nabije toekomst wordt waarschijnlijk een omheining om de put geplaatst.

Maastricht, de waterput buiten het Fort Sint Pieter na afronding van de werkzaamheden

(foto Ron Werné, gemeente Maastricht)

Maastricht: tweede stadsmuur Aldenhofpark

De bakstenen borstweringen bovenop de tweede stadsmuur tussen het Nieuwenhofpoortje en de Waterpoort De Reek verkeerden in een slechte staat van onderhoud. In het verslagjaar zijn hier omvangrijke onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd, waarbij overhellende delen zijn recht gezet, losse stenen zijn vastgezet en voegwerk is hersteld.

Maastricht: muurwerk Nieuwstad en rondeel de Vijf Koppen

2022 heeft in het teken gestaan van verder onderzoek naar de aanwezige historische en archeologische structuren achter de courtinemuur en in het rondeel de Vijf Koppen. Ook is er aanvullend onderzoek gedaan naar de bouwtechnische toestand van deze vestingwerken met het oog op het toekomstige herstel. Bij deze processen zijn veel partijen betrokken, waaronder onze stichting. Voor passerende burgers en belangstellenden verandert ter plaatse in de situatie niets, maar achter de schermen worden de verschillende belangen gewogen en wordt er hard gewerkt aan een visie op de toekomstige inrichting van de omgeving. Daar kan op dit moment alleen nog maar over worden gemeld, dat die inrichting ingrijpend zal gaan afwijken van de situatie die tot de instorting van de muur in 2019 heeft bestaan. De nu aangetroffen, tot voor kort onbekende, structuren bieden een unieke kans om de inrichting zodanig vorm te geven, dat de ontwikkeling van vestingwerken in de overgangperiode toen het vuurgeschut in opmars was, zichtbaar wordt. Naar verwachting vinden in 2023 de eerste herstelwerkzaamheden plaats, maar vraagt de totale herinrichting van de omgeving meer tijd.

Maastricht: cenotaaf generaal Dibbets gerestaureerd

Het lege grafmonument van generaal Dibbets bevindt zich sinds 1927 op de appelplaats van de Tapijnkazerne. De generaal werd in 1839 begraven in bastion C van de Nieuwe Bossche Fronten dat sindsdien de naam Bastion Dibbets droeg. Vanwege bouwwerkzaamheden moest het monument in 1927 wijken. Nadat het terrein van de Tapijnkazerne door het ministerie van Defensie was afgestoten, kreeg de gemeente Maastricht de zorg over dit monument. In 2022 is het monument en het hekwerk dat eromheen staat gerestaureerd. Begin 2023 is ter plekke een hardstenen informatiepaneeltje aangebracht.

Jos Notermans

Excursie naar de Forten Giessen en Bakkerskil in het Land van Altena op 2 en 23 april 2022¹

door Ad Littel

Na twee jaar met Covid-19-beperkingen kon het dan eindelijk weer: met onze stichting op excursie. Dat was wel even wennen. Misschien dat daarom het aantal deelnemers tegenviel: circa 30 op elke van de twee dagen. Wennen was ook het begroeten van bekenden: handje, knuistje, elleboogje of gewoon een vriendelijk wijfje. Het hele arsenaal van aangeleerde begroetingen kwam van pas. Heel betrekkelijk natuurlijk, want wel samen in de bus vanaf de carpoolplek aan de A27 bij Fort Altena (zowel voor OV- als eigen rijders) naar Fort Giessen en in dit fort dicht opeen zitten in een manschappenverblijf om 's ochtends de lezingen mee te maken en daarna te lunchen.

Waarom naar Giessen en Bakkerskil?

Dit betreft twee forten die in de afgelopen tien jaar grondig zijn opgeknapt en een nieuwe functie hebben gekregen. Echt mooie voorbeelden van 'behoud door ontwikkeling'. Fort Giessen huisvest een aantal lokale organisaties en heeft een leuk museum over de krijgsgeschiedenis van de streek, met als speerpunten de Eerste Wereldoorlog (WO I) en Educatie. Fort Bakkerskil is ook gerestaureerd en nu een sfeervol bed- & breakfast. Deze formule blijkt goed aan te slaan, zo merkten wij. Het betreft twee van een serie forten in het zuidelijke deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW), tussen Bommelerwaard en Biesbosch, een deel dat veel mensen minder goed kennen. En ook een deel met een andere dreigingsanalyse. De deelnemers horen veel nieuwe feiten en verbanden, en daargaat het toch om bij onze excursies. En dat je er lekker mag rondwandelen en de verschillende gebouwen en aardwerken bekijkt en veel foto's maakt, is natuurlijk ook de charme van een echte excursie.

Twee lezingen

Lezing 1. Waarom ligt Fort Giessen vóór de NHW?

Onze correspondent Arie Schouten (Noord-Brabant 2) vertelde, hoe in het oorspronkelijke ontwerp van de NHW de Hoofdverdedigingslijn (HVL) van Gorinchem over Woudrichem liep via Fort Altena naar Werkendam. Het Torenfort Altena (1847) stamt dan ook uit de vroegste bouwperiode.

Op waterloopkundig gebied was er reden tot aanpassing: de loop van de Maas veranderde vaak en dat leidde tot grote problemen, met dijkdoorbraken en wateroverlast tot gevolg. Er zijn diverse ontwerpen gemaakt om de monding

van de Maas in de Waal bij Woudrichem te verleggen naar de oorspronkelijke monding in de Amer bij Geertruidenberg. Door het graven van deze rivierloop, die nu Berge Maas heet, kon de Maas bij Andel worden afgedamd. In overleg met het Departement van Oorlog werd de huidige plaats van de dam bepaald. Ter verdediging van dit nieuwe acces werd in het verlengde van de geplande dam eerst Fort Giessen gebouwd in 1881, en in 1883 werd de Wet tot verlegging van de Maasmond en de scheiding van Maas en Waal van kracht.

De HVL moest hierdoor circa vier km in zuidelijke richting worden geschoven. Nieuwe verdedigingswerken werden gebouwd: de Batterijen Brakel en Poederoijen, en de Forten Bakkerskil en Steurgat; deze vallen dus allen onder de latere bouwperiode. De bijbehorende nieuwe inundatievelden gaven de nodige waterproblemen; het gemeal 'De Drie Sluizen' in Nieuwendijk (tijdens de busrit te zien) is daarvan een direct gevolg. De reorganisatie van het vestingstelsel in 1922 betekende het einde van deze Tussenlinie door het Land van Altena. Men viel terug op de HVL van de NHW van 1815. Fort Giessen kwam daardoor vóór de Waterlinie te liggen en werd bij Koninklijk Besluit in 1926 opgeheven als vestingwerk.

Lezing 2. WO I in het Land van Altena.

Kees van Maastricht is actief in de lokale archeologische vereniging. Deze heeft in de omgeving van Fort Giessen allerlei militaire elementen teruggebracht zoals een loopgraaf, een telefoonhuisje en een kanon. Ook schreef hij een aardig boekje over het Fort Giessen², in de serie 'Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks'. Hij gaat in zijn presentatie in op de

¹ Dit verslag is bondig gemaakt, omdat de publicatie in dit blad door planningsproblemen geruime tijd moest worden uitgesteld.

² Fort bij Giessen. K. van Maastricht, z.j. Uitgave in Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks, Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij, Amsterdam, 40 blz., www.stokerkade.nl.

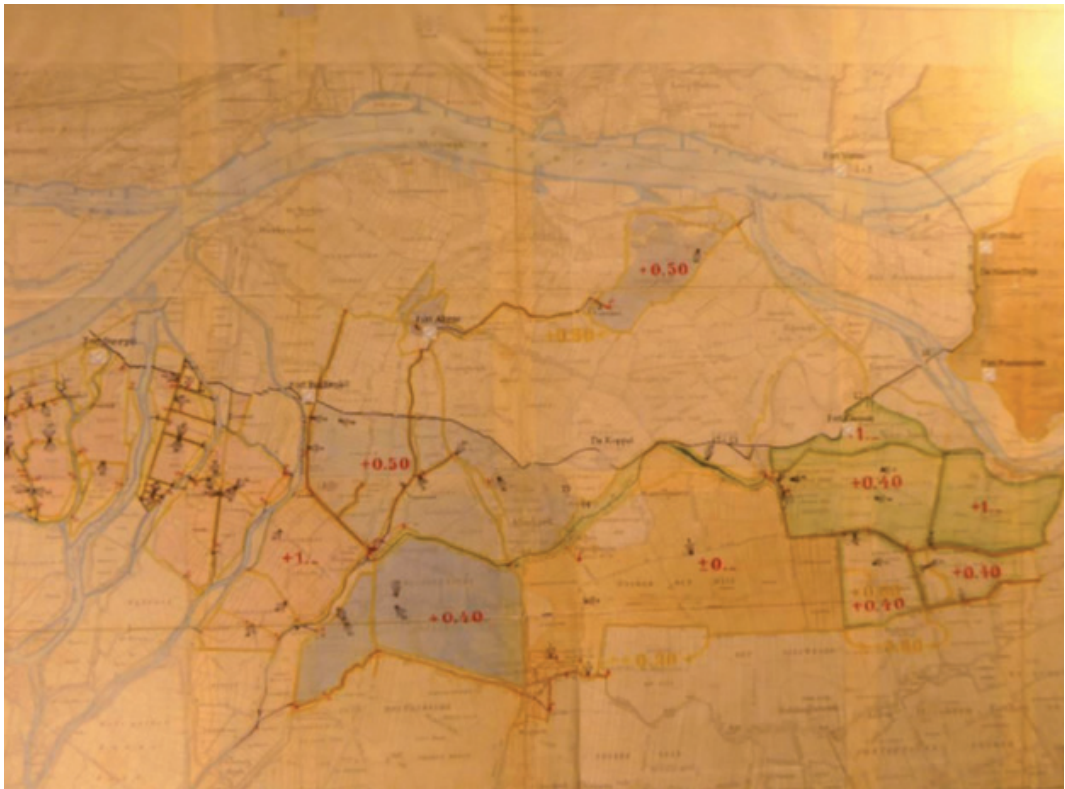

mobilisatieperiode 1914 – 1918. Zijn boek over de mobilisatie³ is op de Mariaplaats aanwezig. De mobilisatie heeft de volledige periode van WO I geduurd en betekende een grote ingreep in het dagelijks leven van het dorp Giessen en de andere dorpen in de omgeving. Het in 1881 gebouwde Fort Giessen was niet geschikt om het aantal nodig geachte soldaten te huisvesten. De normen voor huisvesting waren ook veranderd. Aanvankelijk werden deze soldaten ingekwartierd bij burgers in de dorpen, maar dat was kostbaar en belastend, ook al werd bewust gekozen voor iets oudere soldaten (25+ en geen dienstplichtigen). Daarom is er na een jaar gekozen voor de bouw van barakken. Dat was nieuw in de NHW. De soldaten werden ingezet bij het aanleggen van de loopgraven op en tussen de forten, vanaf Fort Brakel tot aan Fort Steurgat bij Werkendam. Dit was gebaseerd op het nieuwe inzicht dat forten erbij gebaat zijn om een voorverdediging te hebben in het schootsveld en niet alleen op het fort zelf. Een deel van deze loopgraven is bij Fort Giessen gerestaureerd.

De soldaten die in de loopgraven dienst deden, konden bij een eventuele luchtaanval dekking zoeken in betonnen groepsschuilplaatsen. Van Maastricht heeft zelfs een gedetailleerde tekening gevonden van deze loopgravenlinie uit WO I (in het archief van onze stichting) en heeft met de archeologische vereniging meer dan 15 groepsschuilplaatsen weer in beeld weten te brengen. Een klein aantal daarvan konden wij tijdens de busrit zien.

Naar buiten!

Een echte excursie geeft ook buitenervaringen. Deze excursie was daarin weer ouderwets goed. Tussen de lezingen en de lunch konden we het Fort Giessen bekijken. De gerestaureerde kazerne van twee verdiepingen en aangebouwde remise op de eerste verdieping is best wel uniek en keurig hersteld. Verder heeft het fort nog twee remises los op de hoofdwal en bij één ervan staat een gerestaureerd kanon opgesteld⁴. Het houten telefoonhuisje is een latere toevoeging en nogal curieus.

Overzicht van forten en andere onderdelen van NHW, gedeelte in Land van Heusden en Altena (foto Ad Littell)

³ 'Historische Reeks Land van Heusden en Altena', deel 23.

⁴ Dit betreft een achterlader uit 1894, kaliber 150 mm. De affuit is origineel en gerestaureerd, maar de loop is nagemaakt.

Kazerne op Fort bij Giessen met op 1e verdieping een aangebouwde remise (foto Ad Littel)

Eén van de remises van Fort bij Giessen, gelegen aan de frontkant van de kazerne (foto Ad Littel)

Vervolgens leidt de bus ons langs een groot deel van de Tussenlinie WO I. We maken een stop bij de Wilhelminasluis in de Afgedamde Maas. Deze bijzondere schutsluis heeft een 'groene kolk'⁵, is voorzien van waaier-vlot-deuren en is rijksmonument. In de directe omgeving zien we wat betonnen schuilplaatsen uit WO I. en daarna volgen we over kleine landweggetjes min of meer de loop van de Tussenlinie richting Fort Bakkerskil. Volgens mij geniet de buschauffeur van de uitdagingen die deze route hem biedt. Na een stop en uitleg bij gemaal 'De Drie Sluizen' in Nieuwendijk zijn we bij het buurtschap Kille uitgestapt en verder gewandeld via de Papsluis naar Fort Bakkerskil. De Papsluis (1815) grenst aan de Biesbosch, toen nog met eb en vloed, en was van groot belang voor het inunderen van het zuidelijk deel van de NHW ten tijde van WO I en WO II, maar ook voor de Duitsers in 1945. Met de restauratie in 2006-2007 zijn de oorspronkelijke houten waaierdeuren teruggeplaatst en onlangs is een vismigratie-voorziening geplaatst, zodat vissen via het omloopriool en deze constructie de polder in kunnen zwemmen.

Hoe prettig is het dan, om na een frisse wandeling aan te komen bij het Fort Bakkerskil. Ook al zo mooi gerestaureerd en met slaapkamers voor B&B-gasten op de begane grond; de vier lokalen

De Papsluis in de oostdijk van de Bakkerskil, ook met (kleine) waaiersluisdeuren, en aan de zuidkant een vispassage (foto Ad Littel)

⁵ Dit is een kolk met schuine aarden wanden in plaats van metselwerk of beton. De wanden worden beschermd door 'remmingwerk'.

op de eerste verdieping worden bewoond door de beheerders. Sommigen drinken hun thee of ander drankje nogal gehaast, want zij willen ook dit fort nog wel even helemaal verkennen en fotograferen. Het fort komt qua inrichting heel dicht bij Fort Giessen. Waarom enkele details toch weer anders zijn, moeten wij raden.

Raphael Smid, voorzitter van de CEE, weet het gezelschap toch weer op tijd in de bus te krijgen, die ons tenslotte weer aflevert op het P&R-terrein langs de A27. Wij herinneren ons een prima georganiseerde excursie en koesteren de gemaakte foto's en de uitgereikte brochure.

Zuidelijke waaiersluisdeuren in Afgedamde Andelse Maas. De schuine aarden wanden van de sluiskolk zijn zichtbaar. (foto Ad Littel)

Remise op de noordkant van Fort bij Giessen met gerestaureerd kanon, kaliber 150 mm (foto Ad Littel)

Werkgroep Koude Oorlog presenteert Kaart Erfgoed uit de Koude Oorlog

Door: Rutger Noorlander

Waar ligt de dichtstbijzijnde Koude Oorlog-bunker? De Werkgroep Koude Oorlog van Stichting Menno van Coehoorn heeft een kaart gelanceerd waarop het bijzondere Koude Oorlog-erfgoed is geïnventariseerd en wordt weergegeven, een stap waarmee de stichting een substantiële bijdrage tracht te leveren aan het beschermen en behouden van dit bijzondere, maar onbekende militair erfgoed.

Het is verrassend om te ontdekken hoeveel Koude Oorlog-objecten in je eigen leefomgeving liggen.

Interactieve kaart Erfgoed uit de Koude Oorlog

Er is gedurende de Koude Oorlog (1948 – 1991) enorm veel gebouwd en ontwikkeld als voorbereiding op de mogelijke allesvernietigende atoomoorlog en een groot deel van deze objecten in Nederland is nu geïnventariseerd en voor iedereen te ontdekken op <https://coehoorn.nl/kaarten/>. Dit is een interactieve kaart (GIS) met verschillende kaartlagen en filters, waarmee het Koude Oorlog-erfgoed kan worden bekeken. Iedereen mag de kaart bekijken, aanvullen en nieuwe kennis over objecten toevoegen. “Daarmee hopen we de kaart geleidelijk te verbeteren en verder te kunnen aanvullen met nieuwe kennis en nog onbekende objecten”, zo verduidelijkt Kees van Dam van de werkgroep.

Al ruim 1400 objecten geïnventariseerd

Er zijn al meer dan 1400 objecten geïnventariseerd en zichtbaar gemaakt op de kaart. “Een enorm aantal, maar we zijn nog zeker niet klaar”, zo licht Kees toe. “Als werkgroep zijn we druk geweest met het vullen van de kaart, maar we hebben in het voortraject ook al veel bijdragen van anderen mogen ontvangen, waarvoor we bijzonder dankbaar zijn.” Inmiddels is het mogelijk om via de interactieve kaart aanvullingen, correcties en opmerkingen met aanvullende informatie aan te leveren. Zowel van binnen als van buiten Stichting Menno van Coehoorn zijn op deze manier inmiddels al enkele tientallen zaken aangedragen. Te denken valt daarbij aan ontbrekende locaties, maar ook aan locaties die onterecht een vermelding hebben gekregen. Geplaatste opmerkingen worden door de werkgroep beoordeeld en na goedkeuring krijgen ze een plekje op de kaart. Een ieder wordt van harte uitgenodigd om een bijdrage te leveren. Zo blijft dit een kaart in ontwikkeling.

Parallele wereld

Met de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog op het netvlies, is er gedurende de Koude Oorlog een parallelle leefwereld ontworpen, die bestond uit een enorme hoeveelheid objecten en structuren als vergaande voorbereiding om bij een (nucleaire) oorlogsdreiging of aanval het land te kunnen verdedigen en blijven besturen. Doorgaans waren deze zaken onzichtbaar, geheim, verstopt of onherkenbaar voor het ‘gewone volk’. Nu wordt deze parallelle wereld op kaart zichtbaar gemaakt. Het Koude Oorlog-erfgoed is namelijk zeer bijzonder en een nieuwe laag in het Nederlandse monumentenbestand. Met deze kaart kan iedereen zich eindelijk een voorstelling maken van de enorme hoeveelheid militaire en civiele objecten die tijdens de Koude Oorlog zijn gebouwd.

Deur Philips bedrijfsschuilplaats (foto R. Noorlander)

Toelichting op de afbeeldingen in dit nummer van Saillant

De redactiecommissie heeft ervoor gekozen dit nummer van Saillant te illustreren met foto's die een indruk geven van het erfgoed uit de Koude Oorlog. Vooral aan de hand van foto's van redactielid Dik Winkelman toont de commissie details en objecten die representatief zijn voor wat ons nog rest uit deze recente periode. Ook bij de correspondentenrapportages zijn dergelijke foto's ingevoegd, met name op die plekken waar correspondenten zelf geen bruikbare afbeeldingen hebben aangeleverd om hun rapportage te illustreren.

De situatie in en rond bastion Antonie te 's-Hertogenbosch (foto's Jan van den Berg)

Commissies en correspondenten

(op 15 mei 2023)

Monumentenadviescommissie [MAC]

J. de Vos (Jurrie), *voorzitter*, 030-6065147
W. Annema (Willem), E.E.A. van der Kuijl (Eric), A. Littel (Ad), R.E. Verhoef (Rob), A. Viersen (André), C. van Zanten (Christiaan)
Technische adviseurs: M.H.D. Freijnsen (Marco), F. Schrik (Fré), G. Spoelstra (Gerard)

Studiecommissie [SC]

C.N.J. Neisingh (Kees), *voorzitter*, 070-5111694
Leden: P.J.J. van Dijk (Peter), S.J. de Groot (Bas), J.P.C.M. Van Hoof (Joep), D.T. Koen (Douwe), T. de Kruijf (Teun), F.W.J. Scholten (Frans), C.W. van der Spek (Christiaan), C. Will (Chris), J. de Zee (Jaap)
Medewerkers: W.R.C. Alkemade (Rob), B. van Elk (Bert), C.M.J.M. van den Heuvel (Charles), W. Klinkert (Wim), O. van Nimwegen (Olaf), E.P.M. Ramakers (Emile), K.P. Timmer (Klaas)

Commissie Overzeese Verdedigingswerken [COV]

A.J. Bonke (Hans), *voorzitter ad interim*, 020-6254937
W. Hellebrand (Walter), J. Keppel (Jaap), J.C. van Langen (Johan), P.D. Lavies (Daan), E.L.L. Odegard (Erik), E.J.M. Paar (Edwin)

Commissie voor Excursies en Evenementen [CEE]

R. Smid (Raphaël), *voorzitter*, 06-40583658
Leden: F.Ch.J. van Horn (Frits), W. Reijnders (Willem)
Medewerker: J.M.G.M. Rückert (Joan), K. Renkema (Klaas)
Menno-stand: R. van Beckhoven (Rob), F.H. Locht (Erik)

Redactiecommissie

H. van den Boomgaard (Henk), *voorzitter*, 06-55784510
A. Littel (Ad), J. Notermans (Jos), E. Rompelman (Erica), D. Winkelman (Dik)

Bijzondere medewerkers

Ledenadministratie: C. Stuij (Kees)
Website: J.A. de Vries (Jan)
Klein drukwerk / lay-out: A.N. Tempelman (Lex)
Kaarten: Sj. Elgersma (Sjouke)
Algemeen: H.T.H. van den Berg (Bert), A.F. van Beveren (Arthur)
Office manager: L. Cannas (Loredana)

Documentatiecentrum

G.H.C. Blankenstein (Gerrit), K.C.A. Douma (Kjeld), A. Jonker (Bert), A.E. Kramer (Anneke), A.P.J. van Rhijn (Ard), P. Zwijnenburg (Peter)

Begeleidingscommissie Documentatiecentrum

E.N. Westerhuis, *voorzitter*
H.E.L. Bakker (Hylke), K.C.A. Douma (Kjeld), A.E. Kramer (Anneke), T. de Kruijf (Teun), A.P.J. van Rhijn (Ard)

Werkgroep Koude Oorlog

C.H.P.M. van Dam (Kees), *voorzitter*, 06-17198821
G.W.O. Boissevain (Gustaaf), H.E. Gol (Erik), H.E. Jacobs (Hans), S. van Lochem - Van der Wel (Sandra), G. Kingma (Geert), R. Noorlander (Rutger), J. Notermans (Jos), R. Parée (Ronald), R. Smid (Raphaël), J.C. in't Velt (Jan), A. Viersen (André)

Werkgroep Video en Animatie Producties (VAP)

Leden: C.N.J. Neisingh (Kees), R. Smid (Raphaël)
Medewerkers: T. Buruma (Tim), K. Renkema (Klaas), S. van den Berg (Sander)

Correspondenten

Groningen
J.J. Lenting (Ko), Oudeschans, 0597-655371

Friesland

T. Buruma (Tim), Hurdegaryp, 06-23747983

Drenthe

H. van Westing (Hans), Eext, 0592-262576

Overijssel

I E. Zeemering (Erwin), Zwolle, 06-21584478

II E. Rompelman (Erica), Enschede, ericarompelman@gmail.com

Gelderland

I R.M. van der Werff (Ruud), Arnhem (†)
II R.E. Verhoef (Rob), Doesburg, 0313-437822
III L.M. van Setten (Bert), Tiel, 0344-645865
IV R.G. Mulder (Roel), De Bilt, 06-12721871

Utrecht

I + II A.J.P.M. Maas (Toine), Rhenen, 0317-612562

- III K.J. Onrust (Klaas-Jan), Utrecht,
06-24596107
IV A.H. Albers (Ton), Abcoude, 06-19366328

Noord-Holland

- I K.J. Onrust (Klaas-Jan), Utrecht,
06-24596107
II J. Wullink (Jan), Krommenie (in 2022
beëindigd; nu vacant)
III G. Kingma (Geert), Den Helder
IV (vacant)
V A.H. Albers (Ton), Abcoude, 06-19366328

Zuid-Holland

- I A.W. Kap (Bram), Hellevoetsluis,
0181-318722
II R.G. Mulder (Roel), De Bilt, 06-12721871
III (vacant)
IV R. Smid (Raphaël), Gouda, 06-40583658
V P. Vreugdenhil (Pleun), 's-Gravenzande,
0174-414557
VI M.S. Laarman (Maurice), Rotterdam,
06-40678134

Zeeland

- I P.E.M. Stockman (Paul), Hulst, 0114-311458
II W.H. Verschraegen (Willy), Koewacht,
0114-720146

- III H. Hendrikse (Henk), Sluis, 0117-382852
IV J.P.B. Zuurdeeg (Hans), Tholen,
0166-602133
V H. Sakkers (Hans), Koudekerke,
06-19560036
VI H. Uil (Huib), Zierikzee, 0111-414562

Noord-Brabant

- I (vacant)
II A. Schouten (Arie), Almkerk, 0183-402776
III M.A.J. van Thiel (Rien), Vlijmen,
073-5185554
IV J.C.M. Michels (Joost), Oost-, West- en
Middelbeers, 06-12452834

Limburg

- I H.J.J.F. Smeets (Henri), Swalmen,
0475-502241
II D.E.P.C.M. Beckers (Dwayne), Roermond,
06-46314575
III T.J.M. Schers (Theo), Weert, 0495-524056
IV F.H. Keyzers (Frank), Nieuwstadt,
046-4856192
V J.H.V. Notermans (Jos), Maastricht,
043-3630032

De onderstaande indeling van rayons in Nederland is niet meer actueel. De redactiecommissie werkt aan een nieuwe afbeelding.

